

М.К.Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинги бэдэрээссийэли үнүбэрсиятэ
Саха тылын истилистикэтин уонна нууччалыы-сахалыы тылбаас
хаапыдырата

САХА ТЫЛА: ТЫЛ-ҔС КУЛТУУРАТА

*Сахалыы тыллаах устудьуо²²а μ^3 рэнэр
книгэ*

Дьокуускай 2011

Утверждено научно-методическим Советом СВФУ им. М.К.Аммосова

Авторский коллектив:

Преподаватели кафедры стилистики якутского языка и русско-якутского перевода ФЯФК ЯГУ

Т.И.Петрова, Н.А.Ефремова, С.В.Иванова, М.С.Винокурова,
Е.С.Герасимова, Л.Е.Манчурина, Г.Г.Торотоев, У.Р.Плотникова.

Под редакцией: Н.А.Ефремовой

Рецензенты:

д.ф.н., профессор кафедры якутского языка
ФЯФК СВФУ им. М.К.Аммосова *Г.Г. Филиппов*

к.ф.н., доцент кафедры стилистики якутского языка и русско-якутского перевода ФЯФК СВФУ им. М.К.Аммосова *С.П.Васильева*

ЯКУТСКИЙ ЯЗЫК: культура речи. Учебное пособие.
Издание 2-ое, переработанное. Якутск: Изд-во СВФУ им.
М.К.Аммосова, 2010. – 86 с.

Первая часть учебного пособия представляет краткий русско-якутский терминологический словарь по разным отраслям науки и сферы жизнедеятельности, как математика, биология, география, медицина, СМИ, педагогика, политика, промышленность, спорт, филология, психология, химия, экономика, в котором включены 1070 слов терминов.

Во второй, третьей и четвертой частях на уровне статуса государственного языка, рассматривается сегодняшнее состояние

культуры якутской речи, а также даются упражнения для стилистической правки и корректировки предложений.

Пятая часть пособия рассчитана на самостоятельную работу студента.

Адресовано студентам, обучающихся по специальности 031001.02 «Филология. Языки и литературы народов России (якутский язык и литература)», а также студентам-выпускникам национальных школ, обучающихся по нефилологическим специальностям.

© СВФУ им. М.К.Аммосова, 2010

ИИНЭЭ;ИТЭ:

Аан тыл

Кириитэ

I тм'мэх. ИДЭ;Э СЫЫАННААХ ТЫЛЫ-ЕЭҔ БАЙЫТЫЫ

1 §. Ахсаан м'рэтин тиэрминэ

2 §. Биология тиэрминэ

3 §. География тиэрминэ

4 §. Медицина тиэрминэ

5 §. Олохтоох бэчээт, радио, телевидение туттар тыла-3'3

6 §. Педагогика тиэрминэ

7 §. Политика, уопастыба олохун-дьа'аһын тиэрминэ

8 §. Промышленность тиэрминэ

9 §. Спорт тиэрминэ

10 §. Тутуу м'рэтин тиэрминэ

11 §. Тыл м'рэтин тиэрминэ

12 §. Уйулҕа м'рэтин тиэрминэ

13 §. Химия тиэрминэ

14 §. Экэниэмикэ тиэрминэ

II тм'мэх. БИЛИҔИ САХА ТЫЛЫГАР ЛЕКСИКА СЫЫЫРЫЫТА.

15 §. Тыл суолтатын бутуйуу

16 §. Ордук тыл

17 §. Литературнай нуорманы кэ'ии

18 §. Тыл м'рэйтин уларытыы

III тм'мэх. БИЛИҔИ САХА ТЫЛЫН ГРАММАТИКАТЫГАР КЕСТЕР АЛ;АС.

19 §. Ҕскээбит аат тылы туттуу

20 §. Тардыылаах аат тылы туттуу

21 §. Элбэх ахсаан халыыбын туттуу

22 §. Тыл ситимин уларытыы

23 §. Сахалыы тм'к халыыбын уларытыы

24 §. Солбуйар ааты туттуу

25 §. Даһаа'ын ааты туттуу

26 §. Ахсаан ааты туттуу

27 §. Туохтууру туттуу

28 §. Аат туохтууру туттуу

29 §. Сы'ыат туохтууру туттуу

30 §. Ситим тылы туттуу

31 §. Дь³µ³лц туттуу

IV тµ¹µмэх. САХАЛЫЫ ЭТИИ ТУТУЛУН УЛАРЫТЫЫ

32 §. Этии тутаах чилиэнэ. Ту¹аан, кэпсиирэ миэстэтэ

33 §. Этии ойо±ос чилиэнэ. Бы¹аарыы, толоруу, си¹илии миэстэтэ

34 §. Сурук бэлиэтин туттуу.

V тµ¹µмэх. УСТУДЬУОН БҰЧЧҰМ ҰЛЭТЭ

Тиэки¹инэн µлэ. Ал±а¹ы к³нн³рµц.

Кууру¹у тµµµтµр тиэс.

Ту¹аммыт литература

Кµндµ устудьуон!

Саха омук саргылаах сарсы²²ытын салайар сайдам ыччат!

Эн иннигэр саха тылын култууратын били²²и туругун саба быра±ан сырдатар матырыйаал хомуллан, µ³рэх кинигэтэ буолан сытар.

Ийэ тылбыт, са²арар са²абыт култуурата намы¹ах та¹ымнаа±ын ту¹унан бэйэ² да истэн сэрэйэри² буолуо. Олох тэтимнээхтик сайдар, атын омугу кытта кµннэтэ алты¹ар кэмигэр туттар тылбыт-³спµт эмиэ ытыллар-бутуллар, уларыйар-тэлэрийэр. Ол тµµµгэр тылбыт барахсан ильдэ кэлбит ураты кэрэтин сµтэрэн, т³рµт-уус халыыбын умнан, истиэхтэн кэдэрги, сыы¹а-халты, халы-мааргы майгыланар. Оннук буолбатын наадатыгар би¹иги ийэ тылбытыгар харыстаан сы¹яанна¹ар ирдэбили кµц¹µрдэн, ону толорор сорук турар.

Бары билэрбит курдук, билигин саха тылыгар нуучча тылын сабыдыала кµцстээх. Диалектика сокуонунан тыл атын тылга сабыдыала икки ³рµттээх: 1) тыл байар, эбиллэр, кµц¹µрэр; 2) тыл атын тылга ба¹ыйтаран, µтµрµллэр, т³рµт уратытын умнан, ³л³р-сµтэр кутталга киирэр.

Аныгы ыччат кэпсэтэр тылын, са²арар са²атын биирдэ эмит эт кулгааххынан бол±ойон истээр эрэ... Туох дии санааты²? Саха тыла салгыы маннык суолунан барда±ына, туохха тийиэ±ин, сыта-тура ыры²алаа. Маннык «кирдээх» тылынан эн о±олору², сиэннэри², хос сиэннэри² ... са²арыахтара, суруйуохтара турда±а...

«Тыл туттулларын эрэ тухары тыыннаах» диэн нуучча чулуу µ³рэхтээ±э Г.О.Винокур этэн турар. Онон саха тылын ким да туттубат, аахпат, суруйбат буолбутун кэннэ «тилиннэрэ» сатыыр уустук буолаарай?

Саха тыла, саха са²ата, сахалыы аат-суол, бэчээт, биэрии, ырыа-тойук, та²ас-сап о.д.а. ма²най утаа ыараханлык да буоллар, 1990-с сылтан бэттэх киирбитэ. Онон улахан µтµ³лээх-³²³л³³х ки¹инэн республикабыт бастакы Президенин М.Е.Николаевы ытыктыы, сµµµрµйэ ааттыах тустаахпыт.

Кини Уураа±ынан саха тыла нуучча тылын кытта сэргэ государственной стуту'у ылан, олунньу 13 күнэ т³р³³бүт тыл, сурук-бичик күнүнэн биллэриллибитэ. Бу күн 1892 с. саха бастакы ү³рэхтээ±э, полиглот учуонай С.А.Новгородов т³р³³бүтүн ту'унан э'иги оскуола эрдэхтэн билээит. Семен Новгородов саха норуота ү³рэхтэнэрин, суруга-бичигэ сайдарын ту'угар элбэх сыратын биэрбитэ. 1917 с. латыын транскрипциятыгар оло±уран, саха бастакы алпаабытын т³рүттээбитэ. Бастакы суруйааччыларбыт А.Е.Кулаковскай-Екс³күлээх Ел³кс³й, А.И.Софронов-Алампа, Н.Н.Неустроев айымньылары маннык алпаабытынан суруллубуттара архыыпка хараллан сытар.

Государственной тыл диэн туттуллар эйгэтэ му²утуур кэ²ээбит государство оло±ун бары та'ымыгар толору шэлиир кыахтаах, ара²аламмыт араас истииллээх, харыстанар бигэ нуормалаах, үрдүк култууралаах тыл ааттанар.

Тыл култуурата диэн тыл баайын толору ту'унан, литературнай уонна истиил нуорматын туту'ан, тыл кэрэтин харыстаан **ыраастык са²арыы, суруйуу** ³йд³н³р.

Онон саха тыла иккис государственной тыл буоларын умнумуо±у². Т³р³³бүт тылбытын харыстаан, таптаан туран ыраастык туттарга кы'аныа±ы².

Саха тылын истиилистикэтин
уонна нууччалыы-сахалыы тылбаас
хаапыдыратын дассыана, бил.н.х.:
Ефремова Н.А.

I тү'үмэх. ИДЭ;Э СЫ'ЫАННААХ ТЫЛЫ-Е'У БАЙЫТЫ

---

1 §. Ахсаан тиэрминэ

1. Абсолютная погрешность – абсолютнай сыысхал, толору сыысхал (дьи²нээх уонна хабаатыннарлыбыт суолта араа'а)
2. Абсолютное значение – толору суолта
3. Аксиома – ханнык эмэ теория дакаастабыла суох ылыныллар сүрүн бала'ыанньата
4. Алгебраическое число – бүтүн коэффициеннардаах ханнык эмэ элбэх чилиэн т³рүтэ буолар чыы'ыла
5. Алгоритм – ахсаан суоттуурга тирэх
6. Апофема правильной пирамиды – пирамида ойо±ос эркинин үрдүгэ
7. Апробация – би'ирэбил
8. Базис – тирэх (ханнык эмэ ахсаан объектарын ү³скэтэр элеменнэр түмсээннэрэ
9. Бесконечные числа – му²ура суох чыы'ылалар
10. Бесконечный предел – му²урдаммат түмүк
11. Бесконечная числовая последовательность – бүппэт чыы'ыла утума
12. Бокоая грань – ойо±ос эркин

13. Боковая поверхность – ойроос ньуур
14. Большой круг шара – шар улахан тэгшрүмтэтэ (шар киининэн аа'ар халтал шары хайа бы'арыгар μ^3 скүр t^3 гүрүмтэ
15. Вектор – хайысхалаах кэрчик эбэтэр параллельнай k^3 'рүц курдук ^{3} йдү ^{3} ххэ s^3 п
16. Векторная величина – вектор кэри²
17. Величина, обратная данной – бэриллибиккэ t^2 нэри кэри²
18. Вертикальные углы – харсы'ар муннуктар (икки k^3 н³ бы'а охсу'уутугар μ^3 скүр муннуктар)
19. Верхний предел интеграла – интеграл μ^3 'э у'уга
20. Вершина ломаной – то'уттаас оройо
21. Вершина многогранного угла – элбэх эркиннээх муннук оройо
22. Ветвь кривой – сураа'ын салаата
23. Вещественные числа – дьи²нээх чыы'ылалар
24. Взаимно обратные числа – хардарыта t^2 нэри чыы'ылалар (μ^3 скэмнэрэ бииргэ t^2 чыы'ылалар)
25. Вырожденная матрица – кэхтиилээх матрица
26. Вычитаемое – k^3 ±үрэтээччи
27. Вычитание – k^3 ±үрэтии
28. График показательной функции – k^3 рд³р³³ччүлээх функция графига
29. Данные – дааннайдар, k^3 рд³рүцлэр, бэриллиилэр
30. Двойное неравенство – икки хос t^2 нэ'ии
31. Двуполостный (однополостный) гиперboloид – икки (биир) холлоостоох гипербола
32. Делимое – t^2 этиллээчи
33. Делитель – t^2 этээччи
34. Десятичная дробь – уоннуулаах бытарык
35. Дискретность – бысталаныы
36. Дистрибутивность – тар±атыы, тар±атар сокуон
37. Дифференцирование – μ^3 скэмтэлээ'ин
38. Дробь – бытарык
39. Зависимая переменная – тутулуктаах уларыааччы
40. Замкнутая кривая – бүтэй сураа'ын
41. Звено ломаной – то'уттаас s^3 ±э
42. Индуктивное предположение – индукция саба±алаа'ына
43. Истинное подмножество множества – дьи²нээх ис түмсээн (түмсээнтэн бэйэтиттэн атын, суйдам буолбатах ис түмсээн)
44. Касание окружностей – эргимтэлэр да±айсыылара
45. Корень – t^3 рүт
46. Коэффициенты многочлены – элбэх чилиэн коэффициеннара (элбэхтэм)
47. Кривая – сураа'ын
48. Ломаная – то'уттаас
49. Множимое – t^3 гүллэнээччи
50. Множитель – t^3 гүллээччи
51. Неравенство – t^2 нэ'имии
52. Неразложимость – араарыллымыы

53. Объем – сабардам
54. Определитель – бы'аарынньык
55. Оси координаты – координаталар сүрүннэрэ
56. Окружность – эргимтэ
57. Отображение – ту'ааннаты
58. Переменная – уларыйааччы
59. Перестановка – наарданан туруоруу
60. Период колебания – эйэ²нээ'ин периода
61. Плоскость – хаптал
62. Площадь – иэн
63. Поверхность – ньуур
64. Погрешность измерения – кэмнээ'ин сыысхала
65. Положительное число – ууруктаах чыы'ыла
66. Парно простые числа – иккилии буолан судургу чыы'ылалар
67. Последовательность – утум (натуральной чыы'ылалар тымсээннэригэр бэриллэр чыы'ыла)
68. Предел – тымшүк
69. Произведение – μ^3 скэм
70. Производная – μ^3 скэмтэ
71. Промежуток – арыт
72. Свойство – ураты
73. Скобки – хаам
74. Теория – кэтээн к³рүц, чинчийи
75. Точка касания – да±айсыы туочуката
76. Угольник – муннугунньук
77. Уравнение – тэ²нэбил
78. Усеченный конус – сарбыа'ын конус
79. Факторная – о²орооччу, μ^3 скэтээччи
80. Формула приведения – судургутутуу формулата
81. Цепная часть числа – чыы'ыла бүтүн ³тт³
82. Целевая функция – тосхол функцията
83. Цепная дробь – субур±а бытарык
84. Частная сумма ряда – кэккэ быстах суумата
85. Частное – ³лүц
86. Широта – кэтирээ'ин
87. Штрих – сураа'ын
88. Экватор – тэ²нээччи
89. Экстремизм функции – функция экстремизма (функция максимумун уонна минимумун холуур ааттара)
90. Элемент множества – тымсээн элеменэ

Литература:

1. И.Г.Егоров, П.П.Петров, А.И.Петрова. Математика тиэрминнэрин нууччалыы-сахалыы тылдыта. – Якутск, 2007.

1 №. Тиэки'и бол±ойон аа±ы². Идэ±э сы'ыаннаах тиэрмин суолталаах тылы бэлиэтэни². Суолтатын бы'аары².

Чыы'ылалары эбиш, $k^3 \pm \mu$ рэтиш, t^3 гиллээ'ин уонна $t\mu^2$ этиш – бу арифметической дьайыылар. Итилэри суруйарга аналлаах бэлиэлэр туттуллаллар (+, -, * , :).

Икки чыы'ыланы бу бэлиэлэртэн биирдиилэринэн холбоотоххо, чыы'ыланан этиллиит тахсар. Этиллиит суолтатын буларга ыйыллыбыт о²оруохха наада. Дьайыылар, этиллиилэр, дьайыы о²о'улар чыы'ылаларын уонна дьайыылар тымцктерин ааттара бэриллэр.

34000 уонна 2 чыы'ылалар суумаларын, араастарын, μ^3 скэмнэрин, ^{3} лцилэрин бул. (М.И.Моро, М.А.Бантова, Г.В.Бельтюкова, Н.Ф.Вапняр, С.В.Степанова. Математика. 4 кылаас. Тылбаасчыттар: И.Г.Егоров, А.К.Чиряев, А.И.Петрова. – Дьокуускай, 1995. – С. 56).

УСТА КЭЭМЭЙЭ

Саамай киэ²ник тар±аммыт уста мээрэйэ тцир норуотугар айа²²а сы'ыаннаах k^3 с буолар. Э.К.Пекарская k^3 с икки $k^3\mu^2$ ин араарар: **сатыы** k^3 с – 7-8 км, **ат** $k^3 \cdot ^3$ – 12-14 км.

П.А.Ойуунускай этэринэн, k^3 с диэн биис уу'а сарсыардаттан кцирски а'ылыкка диэри 4 чаас кэри²э айанныыра эбит.

Ох тэбиитэ диэн ытан кэбиспит ох баран тц'эр сирэ ааттанар. Ол ортотунан 200-чэкэ хаамыыга тэ²нэ'эр. А.Е.Кулаковская 5 ох тэбиитин биир биэрэстэнэн аа±ар эбит. Арыый кыра кээмэй **хаамыы**, **хардыы**, **атыл** эбит. Биир **атыл** биир метргэ тэ²нэ'эр.

П.А.Ойуунускай этэринэн, хаамыы μ с араастаах: μ^2 утуур киэ²ник атыллаан хаамыы – **ыллар хаамыы**, ортотук атыллаан хаамыы – **орто хаамыы**, кыратык атыллаан хаамыы – **кыра хаамыы**.

Оттон μ рдцц ханнык ба±арар саха бэйэтин u^2 уо±унан, а.э. **тобугунан**, $t\mu^3$ 'ин **тылынан**, **хонно±ун** **аннынан**, **моонньунан**, **кулгаа±ынан** о.д.а. бы'аарар эбит.

Чугас сири **была'ынан** кэмнииллэр. Былас хас да араастаах:

- **дьиэ была'а**, ки'и бэйэтэ $t^3 \cdot ^3$ улаханыттан тутулуктаах (164-168 см);

- **уунар былас** ха²ас атах тумсуттан μ^3 'э ууммут u^2 а илии тарба±ын икки μ^3 'э кэмнииллэр. Былыр, холобур, итинник илиилэринэн быластаан оту кэмнииллэрэ. 10 былас от 400 бугул эбэтэр «биир от» диэн ааттанар.

Былас бэйэтэ эмиэ кыра чааска бытарыйар: **былас а²ара** ($t\mu^3$ с а²ара), **то²олон устата**, **харыс**, **с μ^3 м**, **тутум**, **тарбах (илии)**. Сахаларга саамай кыра кээмэй **бы'ах** $^3n^3 \pm ^3$ буолар.

Оттон k^3 мцс уустарыгар **кыл**, **ты'ы кыл** (1 мм) диэн туспа кээмэй μ^3 скээбит. Маннык тыл ^{3} с хо'оонугар туттуллар «**Ты'ы кылы** тыыарар сытыы тыл».

Былас – икки илиигин туора ууннаххына, илии² биир у'угуттан $n^3 \mu^3$ у'угар диэри;

То²онох – то²онохтоох тарбах иккис μ^3 'эр диэри;

Харыс – сараччы туттубут эрбэх т³б³түттэн орто тарбах т³б³түгэр диэри;

См³м – эрбэх т³б³түттэн с³мийэ т³б³түгэр диэри;

Тутум – ки'и сутуругн үрдүгэ;

Суор холото – тутум²а тойон эрбэ±и ³р³ туппут үрдүк;

Биир илии – тарбах кэтитэ;

Ылгын чы²ыйа – ылгын кэтитэ;

Уллу²ах устата – 2 хаамыы 3 уллу²ах устата;

Былас барыллаан маннык усталаах буолар:

Былас – 4 то²олох;

Былас а²ара – 2 то²олох, 4 см³м;

То²олох – 2 см³м;

См³м – 2 тутум, 8 илии;

Тутум – 4 илии.

Нууччаттан киирбит уста кээмэйэ

Бэчээтинэй са'аан (сажень) – ха²ас атах тумсуттан м³'э ууммут илии тарба±ын т³б³түгэр диэри кээмэй, 213 см.

Арсыын (аршин) – туора ууммут ха²ас илии тарба±ын т³б³түттэн санныга диэри кээмэй, 71 см.

Б³рси³к (вершок) – орто тарба±ы токуччу тутуннахха икки см'м³х икки ардынаа±ы кээмэй, арсыын алта гыммыт биирэ, 4,4 см.

КҤН-ДЬЫЛ ТҤҤ БУОЛБУТУН БИЛЭР НЬЫМА АРААҦА

Сахаларга кҤн-дьыл т³'³ буолбутун бэлиэтиир араас ньыма баара. Ол курдук суукка кэминэн бы'аарыы **тҤн** м³'э (тҤн 3 чаас), **кҤн орто** (кҤнүс 3 чаас), **ты² хатыыта** (сарсыарда 4 чаас), **кҤн ойуута** (сарсыарда 4-5 чаас), кҤн оройо (кҤнүс 12 чаас), **кҤн кириитэ** (киэ'э 11 чаас), **им сҤтҤгэ** (сайын 11-12 чаас, кы'ын кҤнүс 16-17 чаас) о.д.а. араастык ааттанара.

Оттон үлэ-хамнас к³рм²үнэн: **сарсыардаа²ы ыам** – 6 чаас; **кҤнүскү ыам** – 12 чаас; **тҤ³ртҤр ыам** – кҤнүс 16 чаас; **киэ'ээ²и ыам** – 9 чаас. Сарсыардаа²ы/киэ'ээ²и чэй, кҤнүскү/киэ'ээ²и омур±ан диэн араараллар.

НЭДИЭЛЭ ХОНУКТАРА (ХАЛЛААН СУЛУҦУН ААТЫНАН)

Бэнэдиэнньик – Ый кҤнэ – бииринньик
Оптуорунньук – Анарах кҤнэ – иккинньик
Сэрэдэ – Мэндэ²э кҤнэ – м'үнньик
Чэппиэр – Сэндэли кҤнэ – тҤ³рдҤнньик
Бээтинсэ – Дэллэ²э кҤнэ – бэ'иэнньик
Субуота – Дьэндэли кҤнэ – быы'ык кҤн
Баскы'ыанньа – КҤн кҤнэ – ³р³бүл

2 №. Ыйдар сахалы ааттарын эти². Халлаан сулу'ун сахалы аатын т^{3'3} билэргитин бэрэбиэркэлэни². Г.Угаров, Тускул, Эдьий Дора о²орбут халандаарынан сирдэтиэххэ с³п.

2 §. Биология тиэрминэ

1. Корень – силис
Почка – үнүгэс
Стебель – умнас
Пестик – собооччук
Рыльце – түмүк
Плод – ас

2. Побег – ук, салаа
Луб – суба
Кора – хах
Венчик – хоруона
Клубень – бөлчүөк
Кожица – суба бүрүө

3. Лилейные – сардаанатынылар
Пасленовые – хабарбатынылар
Покрытосеменные – сабыылаах сиэмэлээхтэр
Сложноцветные – уустук сибэккилээхтэр
Розоцветные – дөлүһөннүнүлэр
Хвойные – мутукчалаахтар

4. Кущение – бөлкөйдөнүү
Опыление – куоппаһыры
Расщепление – араары
Самоопыление – бэйэни куоппаһырдыны
Светолубивые – сырдыгы таптааччы
Стебление – умнаһыры

5. Луг – хонуу, сыһы
Глина – туой
Кустарник – талах
Кочка – дулба
Трясина – кута
Дерн – кырыс
Хвоя – мутукча

6. Глинистая почва – туойдуну п.
Легкая почва – көпсөркөй п.
Песчаная п. – кумахтыны п.
Суглинистая п. – туойдаах п.
Супесчаная п. – кумахтаах п.
Тяжелая п. – быллык п.
Черноземная п. – хара буордаах п.

7. Род – уус, уруулуу көрүннэр
Вид – көрүн
Тип – кэлим
Отдел – салаа
Семейство – кэргэн
Эмбрион – үөскэх

8. Аполлон – ынах үрүмэччитэ
Водоросль – салахай
Моллюски – хабалар
Плавунцы – чохулар
Плесень – түүнүк
Цепень – тарын

3 §. География тиэрминэ

1. Бассейн речной – өрүс тардыта
Внутренние воды – ис уу

Водоворот – эрилгэн
Водоем – уу түөлбэтэ
Вымывание – суурайы

Течение – сүүрүк
2. Озеро – күөл
Овраг – көнүс, аппа
Остров – арыы

3. Отлив – уостуу
Порог – харгы
Прибой – долгун охсуута
Приток – салаа
Прилив – түллүү
Пролив – силбэһии

5. Болото – бадараан
Трясина – кута
Дерн – кырыс
Глина – туой
Грунт – ийэ буор
Ил – былыык

7. Горизонт – саҕах
Зарница – сандаарыы
Заря – саһарҕа
Полярное сияние – дьүкээбил
уота
Иней – хаһын
Изморозь – кырыа

9. Вечная мерзлота – ирбэт тон
Весеннее равноденствие – күн сааскы тэннэһиитэ
Возобновляемые ресурсы – чөллөнөр баай
Долгота – усталааһын
Пояс – курдааһын
Широта – кэтирээһин

10. Земная кора – сир хаҕа
Излучина реки – өрүс тоҕойо
Ложбина – хотоол
Затор льда – муус харыыта
Наледь – тарын
Оттепель – ириэри

Паводок – угуттааһын
Половодье – халаан
Полуостров – тумул арыы

4. Вьюга – хаардаах силлиэ
Ливень – дохсун ардах
Метель – тибии
Пурга – буурҕа
Смерч – холорук
Шквал – силлиэ

6. Бор – чагда
Долина – хочо
Луг – сыһыы
Побережье – кытыл
Пустыня – суйдам
Склон – эниэ

8. Восток – илин
Запад – арҕаа
Засуха – кураан
Облачность – былытырыы
Север – хоту
Юг – собуруу

4 §. Медицинэ тиэрминэ

Саха ки'итин кэпсэтэр тылыгар ки'и доруобуйатын, туругун бэлиэтиир тыл-³с, медицинэ сахалыы тиэрминэ буолбут ³йд³бл (ки'и уорганын аата, ыарыы аата) балачча элбэх.

1. Аорта – μ^3 с тымыр

2. Аппендицит – му²урдаах

3. Артерия – хорук тымыр
4. Бельмо – харах эргэтэ
5. Большеберцовая (малоберцовая) кость – сото суон (синньигэс) утаа
6. Борозды мозга – мэйии дьураата
7. Брюшной пресс – тара’а
8. Венерические заболевания – половой сылды’ынан бэриллэр сыстыганнаах ыарыы; б³р³л³й
9. Выкидыш – о±о куотара
10. Десны – миилэ
11. Гепатит – быар ыарыыта, са’арар ыарыы
12. Глотка – бэлэс, куолай
13. Грудная клетка – агда и’э
14. Диафрагма – ³р³’³
15. Железа – былчархай
16. Желудочек сердца – сирэх кутуйата
17. Желчь – ^μс
18. Жировая клетка – сыа, сыа ардай
19. Заражение – ыарыыга сыстыы, сугуллуу
20. Зуд – кы’ыйыы
21. Изжога – кырках кыынньара
22. Интоксикация – сир^μр^μ
23. Инфекционные заболевания – сир^μрдэр ыарыы.
24. Кора головного мозга – мэйии хах ара²ата
25. Костный мозг – силии
26. Костоправ – у²уох тутар ки’и, ото’ут
27. Кровотечение – хаан барара, тохтообото
28. Кровяная плазма – хаан симэ’инэ
29. Лейкодерма – тирии
30. Лишай – т³б^μр³н; Одеясыывающий лишай – курдуур ыарыы
31. Миндалины – бэлэс былчархайа
32. Мозговая оболочка – мэйии сарыыта
33. Мочевой пузырь – хабах
34. Мышцы – былчы²
35. Небо: твердое, мягкое – та²алай, тамах
36. Ожог – уокка сизэтии, ууга бу’уу
37. Озноб – титирээ’ин
38. Отек – и’ии, и’элийии
39. Перикардий – сирэх б^μр³тэ
40. Перелом – у²уох тосторо
41. Пищевод – куолай
42. Плацента – кэнэ±эски
43. Плюсна, стопа – уллу²ах
44. Поджелудочная железа – ноор
45. Позвонок, позвоночник – сис тоно±о’о, тоно±ос у²уо±а
46. Подколлено – таким
47. Предплечье – о²кумал
48. Проказа – ара²
49. Растяжение – силгэ уунара
50. Свертываемость крови – хаан а±ара
51. Селезёнка – таал
52. Сетчатка глаза – харах саа’а, ис б^μр³тэ
53. Сыпь, угри, фурункул – ымынах, хатаал, кутургуйа
54. Трахея – хабар±а салаата
55. Туберкулёз – с³т³л, сэллик
56. Ушиб – б^μл^μр^μт^μ
57. Щиколотка – бэрбээкэй
58. Энцефалит – бокоорор ыарыы
59. Ячмень – кэлтэ’э
60. Ящур – ыыраахсыт

Литература:

1. Краткий русско-якутский словарь. Учебный словарь. Сост. Т.И.Петрова. – Якутск: Бичик, 2008. – 368 с.

2. Күндэ термин тылдыгыта / Кыы'ар ту'ат сырдыга. - Дьокуускай: Бичик, 2000. - С. 129-228.

3. Никитина Н.А. Саха тыла. Ұ'рэнэр кинигэ. - Дьокуускай, 2004. - 60 с.

1 №. Ыары'ах туругун бэлиэтиир сахалыы тыл ү'рүйэ±ин с'пк' дьү'рэлээ'. Холобур: *муннум кычыгыланар, хара±а симири'ниир*.

I. Аат тыл: мэйии, кулгаах, бэлэс, кү'мэй, харах, мурун, сирэй, чабыр±ай, тыл, тиис.

Туохтуур: ас, куур, б'т, тымыр, эргий, т'с, кэй, иир, б'лү'ү, дарбай.

II. Аат тыл: сүрэх, куртах, о'о±ос, б'ү'р, быар, му'ур, таал, ис, ү'с, ты'а.

Туохтуур: ойо±остот, улаат, 'л'хс'й, аал, ас, туол, адаарый, баалын, тымный, тэ'ин.

2 №. Тылбаастаа'. Нууччалыы уонна сахалыы тыл ү'рүйэ±ин тэ'нээ'. Холобур: *руки трясутся - илиштэ сал±алыыр*.

I. В глазах рябит, нос заложило, в ушах звенит, першит в горле, тошнит, потерять сознание, затаить дыхание, бросает в жар, боли/ рези в животе, кружится голова.

II. Занозить руку, глаза распухли, поранить позвоночник, сломать ключицу, отморозить нос, растянуть сухожилие, обрывать мышцы, ноги онемели, вывихнуть колено, порезать палец.

3 №. К'пц'т тылы булу', сомо±о домох суолтатын бы'аары'.

1. Кута ... т'стэ. 2, ... кырыыланар. 3. ... манньыйар. 4. ... айа±ар тахсар. 5. Б'ү'р' ... кэппит. 6. ... хойдор. 7. ... бу'ар. 8. ... быстарынан. 9. ... т'гэ±инээ±и о±о. 10. Б'ү'р' ... .

Ту'ан: тирии, ис, эмэ'э, куртах, таал, быар, сүрэх, хаан, буут, о'о±ос.

5 §. Олохтоох бэчээт, радио, телевидение туттар тыла-^{3'3}

1. Автобиография - оло±ун кэпсээнэ
2. Актуальный - б'гү'ү кү'ү'ү то±оостоох
3. Анекдот - кү'ү'ү'ү кэпсээн, кү'ү'ү'ү'ү

4. Аниме – дьоппуон мультига. Геройдара – араас майгылаах, бы'ыылаах-та'аалаах куукулалалар.
5. Анонс (событий) – бмг²²μ сонун
6. Антракт – кылгас тохтобул
7. Аплодисменты – ытыс дохсун тыа'а
8. Аттракцион – араас оонньуу, дьиибэ-дьээбэ
9. Аукцион – саамай элбэ±и т³лμ³ххэ (му²утуур сыанатыгар) атыылаа'ын
10. Брэнд – саамай чулуу, сыаналаах
11. Виза – тас дойдуга тахсар к³²μл
12. Визитка – бэйэни били'иннэри
13. Валюта – хайа да омук харчытыгар эргийэр кыахтаах сыаналаах, кцндμ табаар
14. ВИП (VIP) – саамай чулуута, анал
15. Владелец (собственник) – бас билээччи
16. Гарантия – мэктиэ
17. Глава – кулуба; а±а ба'ылык
18. Гламур – кэрэттэн кэрэ, кцндиттэн кцндμ
19. Грант – туох эмэ к³дьцстээ±и олоххо киллэрэргэ к³рμллэр μп
20. Дебаты – депутаттар мунньахтара, санаа атаста'ыы
21. Дискотека – μ²кцμ-битии
22. Дневник – кцннμк
23. ДТП – суолга дэ²-о'ол
24. Единение – сомо±оло'уу. Единая Россия – биир ньыгыл Россия
25. Желтая пресса – ара±ас пресса; хобу-сиби тар±атар, дарбаатыннарыылаах сонун
26. ЖКХ – ОдьКХ
27. Имидж – маассабай сириэстибэ к³м³тцнэн ки'и ту'унан араас ³йд³бμлμ и²эри; дьо²²о-сэргэ±э биллэр-к³ст³р уратыта, сирэйэ
28. Интим – олус чугас. Холобур: интимные отношения – чугастык сылды'ыы; интимная атмосфера – чугаса'ыахха то±оостоох кэм, сир.
29. Кастинг – саамай чулууну талан ылыы
30. Клип – кылгас видео киинэ
31. Компетентность – с³пт³³х буолуу, эппиэттэ'ии
32. Контингент – дьон б³л³±³; т³'³ ки'и баара
33. Конференция – бмг²²μ кμ²²э (нэдиэлэ±э) олох араас эйгэтигэр (холобур: наука±а, медицинэ±э, биирдиилээн тэрилтэ оло±ор) туох буолбутун уонна буолуохтаа±ын бы'аарсыы, мунньах. Планерка±а маарынныыр.
34. Корректировка – тупсарыы, чочуйуу
35. Креатив – айымньылаах
36. Кроссворд, сканворд, чайнворд ... - таайбара²
37. Марка, лейбл – ханнык эмэ тэрилтэ ураты бэлиэтэ, фирменнэй бэлиэ
38. Масс-медиа – маассабай сириэстибэ и'итиннэриитэ
39. Мега-проекты – баара±ай бырайыак, мэ²э бырайыак

40. МУ – МТ
- 41.Наводнение – сири уу ылар; уу сута
42. Новинка – са²аттан са²а
43. Новоселье – малаа'ын
44. Ньюанс – туораа'ын, учуоттамматах туох эмэ ураты
45. Опт(ом) – куу'унан атыы
46. Паводок – халаан
47. Передовица – ха'ыат инники бала'ата
48. ПИАР – бэчээт. Черный пиар – олох араас боппуруо'ун хара²а, кэтэх ³ттүттэн сырдатыы, сымыйанан холуннарыы да буолуон с³п. Папарацци – «ара±ас прессэ» фоторепортера, араас сенсациялаах хаартысканы дьон ба±арбатын ирдүнэн бэчээттээн айдааны тардааччы
49. План-проспект – барыл, торум
50. Плата за услугу – ³²³ т³л³бүрэ
- 51.Послание Президента – Президент суруга
52. Посвящение, презентация – сүрэхтэнии
53. Поощрение – би'ирэбил
54. Прогноз погоды – күн-дьыл туруга
55. Прямой эфир – а'а±ас эфир
56. Прямая трансляция – бы'а биэри
57. Радиоволны – араадыыа долгуна
58. Распродажа (скидки) – сыанатын тү'эрэн атыылаа'ын
59. Раунд (тур, этап) – тү'үмэх
60. Реклама – киэ² эйгэ±э та'аарар хай±ал
- 61.Резюме – бэйэ үрэ±ин, үлэтин ту'унан кылгас били'иннэри, дааннай. Холобур: үлэ к³рдүүргэ тэрилтэ ирдиирин бы'ыытынан.
62. Рубрика – бала'а
63. Свадьба – уруу
64. Сваха – суорумнью
65. Случай – түбэлтэ
66. Случайный свидетель – туо'у
67. СМС сообщение – СМС илдьит
68. Стихийные бедствия – айыл±а алдьархайа
69. Статус – бала'ыанньа. Социальный статус – ки'и уопсастыба±а ылар бала'ыанньата. Холобур: үлэ'ит, үлэтэ суох, пенсионер, имбэлиит, студент, сэрии кыттыылаа±а о.д.а.
70. Собеседование – туох эмэ чопчу сыаллаах кэпсэтии, бэсиэдэ. Холобур: үлэ±э ыларга.
- 71.Соболезнование – кутур±ан
72. Солнцестояние (летнее равноденствие) – күн му²утаан у'уур кэмэ (22.06.)
73. Субкультура – ыччат туту'ар олох араас ураты хайысхата. Холобур: рэпер, рейвер, хиппи, гот о.д.а.
74. Супер – олус үчүгэй!
75. Терракт – дэлби тэптэри
76. Терроризм – күс ³ттүнэн бас бэриннэри, олуйуу-мо'уйуу
77. Траур – кэриэстэбил

78. Трудовые резервы – нэ'илиэннэ шэлиир кяхтах арахата
79. Туры (туристические) – тас дойдуну кэрийи
80. Физическое лицо – биирдиилээн ки'и
81. Финал – биэтэцкэ кэли
82. Флаер – реклама курдук. Туох эмэ мероприятиеа босхо киирэр быраабы биэрэр лиис
83. Часовой пояс – материка чаас арааста'ыта
84. ЧП – ыксаллаах бала'ыанна
85. Шафер (почетный свидетель) – арыалдьыт
86. Широкая публика – киэ² ара²а, киэ² аа±ааччы, к³р³³ччч
87. Шоу – дьон бол±омтотун тардар туох эмэ хамсаа'ын. Холобур: шоу-бизнес – музыкальной сынньатар эйгэ±э харчы хамсатар, барыс киллэрэр тэрээ'ин
88. Эксклюзив – со±отох, биир эрэ ки'иэхэ баар мал-сал, та²ас-сап
89. Элита – саамай талыы, чулуу
90. Эпидемия – дьа²

6 §. Педагогика тиэрминэ

1. Алексия – см'м³±м холбоон аа±ар дьо±ура суох.
2. Акселерация – о±о түргэнник улаатыта, этэ-хаана ситиитэ.
3. Аффективные дети – санаата хаһан да туолбат буолан, быһыыта-майгыта уларыһыт о±о.
4. Астения – ки'и ньиэрбэтэ м³лт³³н, уйул±ата уларыһыта (ырыы, дьүдэйи, сүр баттаты).
5. Аутотренинг – киһи санаатын, уйул±атын туругун к³нн³р³р ньыма.
6. Баттаризм – са²а кэһиллэйтэ, тыл олус түргэнник этиллэрэ, чуолкайа суох са²арыы, тыл бэтэһик дор±оонун «сиэһин».
7. Брадибазия – бытаан хаамыы.
8. Брадилалия – бытаан са²а.
9. Вспомогательная школа – 3'йүнэн м³лт³х о±ону м³рэтэр идэтибит оскуола.
10. Даун
(Синдром Дауна) – баралыыс к³рм²э. Холобур: дауннаах о±о.
11. Девиантное поведение – бэттүһүн м³рүйэ±и, атын сиэринэн о²оруу, тосту-туора быһыыланыы.
12. Деградация личности – киһи майгыта-сигилитэ т³тт³рм барыта, ки'и сиэригэр с³п тмбэспэт бы'ыы-майгы.
13. Дети-дебилы – а²ала (чиччик) о±о.
14. ДЦП (детский церебральный паралич) – баралыыстаах, итэ±эстээх о±о.
15. Жестовая речь – истибэт (д³йм²м) дьон кэпсэтэр ньымата. Или к³м³түнэн кэпсэти икки к³рм²нээх: 1) «калькирующий» – илии/тарбах к³м³түнэн хас биирдии буукубаны быһаарыы, к³рд³рци; 2) «разговорный» – ол эбэтэр олоххо-дьаһахха туттуллар биирдиилээн тылы, этиини илии/тарбах к³м³түнэн этии.

16. Задержка психического развития (ЗПР) - 3-й сайдыгтын бытаарыгта.

17. Инфантилизм - (лат. - *infantilis* - оюу) - сипит киһи уйул+атыгар, этигэр-хааныгар оюу быгы-майгы кстцтэ.

18. Косноязычие - дорюону уларытан сыга саарыы, былдыры, баллырас саа.

19. Комплекс неполноценности - киһи бэйэтин намтата, атын дьонтон итэс сананара.

20. Конфабуляция - киһи 3-йгэр хаалбыт сымыйа эбэтэр дьинээх тмбэлтэ.

21. Лалобия - кэлэйдидиэм диэн саарартан куттаныы.

22. Логастения - саа кэһиллиитин крмэ. Маннык киһи саарарыттан сылайар, сыга саарыам диэн куттанар.

23. Логопатия - дефектологияга саа араас кэһиллиитин бэлиэтиир тиэрмин.

24. Логопедия - дефектология салаата, саа араас кэһиллиитин мрэтэр, чинчийэр саа кэһиллиитин хайдах суох оорору сэрэтэр улэ.

25. Мимика - сирэй-харах былчыгын хамсатан киһи ис санаатын крдрц (мрц, хомолто, соууу уо. д.а.).

26. Моторика - эт-сиин хамсааһына

27. Мутизм - уйулга эчэйиитин тмгэр саарартан аккаастаныы, тылтан матыы

28. Неврозы (греч. *neuren* - ньиэрбэ) - киһи уйул+атын, дууһатын уонна олоун бшпэт мккрэ, киһи олоунан дуоһуйбат буолуута.

29. Невропатия - оюо трмтэн ньиэрбинэй буолуута. Киһи ис органын салайар ньиэрбэ холбоһугун кэһиллиититтэн тахсар.

30. Нервная анорексия - ыааын тэри, уойартан куттаныы, тас крмн абааһы крц.

31. Олигофренопедагогика - 3-й суох оюу мрэтэр-иитэр ньыманы чинчийэр дефектология наукатын салаата.

32. Патогенез - ыары сайдыгта.

33. Парафазия - суруйар, саарар тылга дорюон уонна тыл сыһа туттулуута

34. Реабилитация (лат. *rehabilitas* - кыаы, туалаах буолууну члгэр тэри) - медико-педагогической систиэмэ кээмэйэ, оюо психофизической кыаын тулалыыр эйгээ, олоһо уонна млээ сыһарыыга туһайар.

35. Слепота - крртн матыы. Харага суох булуу.

36. Сурдопедагогика - (лат. *syrdys* - дьлэй) - истибэт эбэтэр млтхтк истэр оюу иити-мрэти бопуруоунан дьарыктанар дефектология биир салаата.

37. Фобия - киһиэхэ имит куттал. Туохтан баарар буолуон сп: мрдктэн, харааттан, кыылтан-смлтэн о.д.а.

38. Фрустрация – киһи сорууда±ы кыайан толорбото±уна киирэр ыар, баттык санаа.
39. Холдинг-терапия - (омуктуу - тутуу). О±о кыра эрдэ±инээ±и м³рцтгн-хомолтотун содулун к³нн³р³р ураты ньыма.
40. Хорея – ньиэрбэ ти´игин сыстыганнаах ыарыыта. Таттарыыга, кэлэ±эйдииргэ, чыпчылый да чыпчылый буолууга о.д.а. ньиэрбэ араас ыарыытыгар тириэрдэр. Тардыас к³рм²э.
41. Тифлопедагогика – (греч. - *typhlos* - к³рб³т буолуу) - дефектология к³рб³т дьон кыһал±аларын м³рэтэр биир салаа.
42. Трихотилламания - батта±ы мргэнэр ньиэрбэ ыарыыта.
43. Тугоухость - истибэт, д³йм²м, дьлэй буолуу.
44. Тик - киһи сирэйин, саннын, хааһын о.д.а. былчы²нарын хамсаа´ына кыайан хонтуруолламмат буолууга.
45. Тахилалия (греч. - *tachus* - «тыргэн» уонна *lalia* - тыл) - олус тыргэнник са²арыы, са²а кэ´иллиитин к³рм²э.
46. Шизофрения – (греч. *schizp* - «бытарытабын» уонна *phren* - ³й) - уйул±а ыарыыта (эмоциональнай дьадайыы, аутизм, уйул±а млетин смтэри, ³й кэһиллиитэ).
47. Частный устный метод – истибэт дьону тылынан иитэр-м³рэтэр ньыма.
48. Эйфория – киһи туруга, солууга суох буолуу, хонтуруол намтааһына, эт-сиин ³рмкцйтэ.
49. Эхолалия – истибит тылы хатылааһын, эппиэт биэриэн оннугар бэриллитбит боппуруоһу хатылыыр.
50. Эхопраксия – хамсаныны уонна атын дьон хамсанытын хатылааһын, мтктэйи.

7 §. Политика, уопсастыба оло±ун-дьа´а±ын тиэрминэ

1. Авторитарный – биир киһи былааһа	2. Аналогия – ханыы
Администрация – дьаһалта	Апелляция – ааһыныы
Акселерация – үөскэмэл	Антагонизм – эйэлэспэт утарсыы
Актуальность – тирээн турара	Апологетика – арбааһын
Альтернатива – талларыы	Апробация – биһирэбил
Анализ – ырына	Апробирование – биһирээһин
3. Воззрение – тус көрүү	Выпад – була сатааһын
Вооружение – сэбилэнии	Выполнение – толоруу
Возрождение – барҕарыы	4. Аренда – куортам, түүлээһин
Вредительство – куорҕаллааһын	Арендатор - куортамнаһааччы

Ассимиляция – симэлитии
Атеизм – итэбэли утарыы

5. Герб – дьаралык
Гарант – мэктиэһит
Гарантия – мэктиэ
Гармония – дьүөрэлэһии
Гимн – өрөгөй ырыа
Гражданство – дойдулаах
буолуу

7. Диктатор – мунур баһылык
Динамика – хамсааһына
Директива – ыйыы сурук
Дискредитация – түһэрии
Дискуссия – мөккүөр
Довод – кэрэһи

9. Гуманность – киһилии быһыы
Законодательное собрание – Сокуон таһаарар мунньах
Исполнительная власть – ситэриилээх былаас
Крестьянское хозяйство – бааһынай хаһаайыстыбата
Легализация – сокуонунан көнүллээһин
Либерализация – босхо ытыты

10. Запрос – сураһыы
Заседатель – сэтээтэл
Застой – улугуруу
Заслуга – өнө, үтүө
Затрата – хоромньу
Заступничество – көмүскээһин

12. Истец – ирдээччи
Кассация – ааһыныы
Клевета – холуннарыы, балыыр
Компромисс – тыл тылга
киирсии
Компенсация – толуйуу, толук
Конкуренция – куотуһуу
13. Квалификация – идэ, идэ
таһыма

14. Консолидация – сомоҕолоһуу
Консенсус – быһа сөбүлэһии
Концепция – көрүк
Координация – сүрүннээһин
Критерий – тус бэлиэ
Кульминация – мунутааһын

Афера – түөкүннээһин
Базис – туттаах, төрүт тутул

6. Дебаты – мөккүөн
Дебют – бастакы холонуу
Деградация – төннүү
Дезориентация – муннарыы
Демагогия – кураанах куолу
Диверсия – куорҕаллааһын

8. Единогласие – биир санаа
Единение – сомоҕо буолуу
Жалоба – үнсүү
Задолженность – иэс, иэһирии
Заказчик – сакаасчыт, үлэхтээх
Замечание – сэмэ

11. Иго – баттыгас
Иждивенец – иитимньи
Инвестиция – үп угуута
Изоляция – араарыы
Иммиграция – көһөн киирии
Инцидент – быһылаан

Коллективизация –
холбоһуктааһын
Компрометация – холуннарыы
Консерватор – уруккуну
тутуһааччы
Компетентный – быһаарар
кыахтаах
Милосердие – а’ымал

15. Посягательство – суудайыы
Потенциал – ис кыах
Принудительный – кыһалан
Прилежание – кыһамньы
Провокация – киксэрии
Притеснение – үтүрүү

16. Национализм – омуктааны, омурумсуу
 Национализация – судаарыстыба бас билиитигэр киллэри
 Националист – омурумсук
 Независимость – тутулуга суоҕа
 Незыблемый – тулхадыйбат
 Неимущие – кыаммат-түгэммэт

17. Неприкосновенный – тытыллыбат
 Неравенство – тэнэ суох буолуу
 Новатор – сананы киллэрээччи
 Нрав – майгы-сигили
 Обжалование – үнсүү
 Опала – туораты

19. Оптимизация – табыгастаах
 оноруу
 Ощущение – билимнэ
 Паритетный – тэннээх
 Партнер – кыттыгастаах
 Пафос – күүрэн
 Патриотизм – дойдуну
 таптааны

18. Обвинение – буруйдааны
 Обвинитель – буруйдааччы
 Обвиняемый – буруйданааччы
 Община – аҕа ууһа
 Отступление – чугуйуу
 Оговор – балыыр

20. Плата – төлөбүр
 Периферия – кытыы сир
 Поверенный – итэҕэллээх
 Подвижник – өркөннүүт
 Подлинный – дьиннээх
 Позиция – тутуһар санаа

9 §. Промышленность тиэрминэ

Сутакова М.В. СБКБ НСТ-04 устудьуонун куурустааны шэтин матырыйаалынан. Научнай салайааччы: Собакина И.В. - Дьокуускай, 2008.

1. Аккумуляция – мунньуу,
 мунньуулуу
 2. Бурение – буурдаагы, сир
 шиттээгин
 3. Вибрация – илигирээгин
 4. Взрыв – дэлби тэбии
 5. Взрывоопасные газы – эстэр
 кутталлаах гаастар
 6. Водоотлив – ууну таҕаары
 7. Выброс угля, газа – чох, гаас
 тили биэриитэ
 8. Выветривание – кээрэни
 9. Газопровод – гаас ситимэ
 10. Гидродобыча – уу кимитинэн хостоогун
 11. Давление – баттаагы
 12. Детонация – доргуйан эсти

13. Дисперсия – арахсыы,
 тарҕаны
 14. Доводка – ситэри байыты
 15. Доставка – тириэрдии
 16. Драгоценные камни – кинди
 таас
 17. Жила – сир тымыра
 18. Задвижка – олуур
 19. Зуммер – дыгыныннык
 20. Износостойкость – биэти
 21. Изоляция – бэрүгүн
 22. Кабель – хаабыл
 23. Короткое замыкание – кылгас тиксиги

24. хоннох, хаспах	Ниша -	36. е сети - итииини тар±атар ситим	Тепловы
25. - кырыылаагын	Огранка	37. водимость - итииини	Теплопро
26. игэрдии	Пайка -	агарымтыата	
27. барыыта	Переток -	38. ь - кытаана±а, би±ити	Твердост
28. ние - туганыы	Потребле	39. - оттук	Топливо
29. а - сууйуу, ыраастаагын	Промывк	40. ь - кццгүрдээччи	Усилител
30. нность линии - ситим угуна	Протяже	41. Установленная мощность - олохтоммут кыамта	
31. Преломление - тогуттуу, токурутуу, кубулутуу		42. а - биэтэстээгин	Футеровк
32. ятор - салгыы ыытааччы	Ретрансл	43. дьара	Шельф -
33. о±унуох	Смазка -	44. еское напряжение - электрическэй кццрцц	Электрич
34. ыгыы, ыга туту, ыга баттаагын	Сжатие -	45. еский стабилизатор - электрическэй туруктааччы	Электрич
35. тцгэрии	Спуск -	46. набжение - энергияны тиэрдии	Электрос

Литература:

1. Данилов В.Н. Русско-якутский систематизированный словарь, Я - 1980.
2. Краткий русско-якутский толковый словарь научно-технических терминов. Под ред. Г.Яковлева. Я - 1994
3. Оконешников Е.И. Русско-якутский общественно-политический словарь. Я - 1989.
4. «Якутскэнерго» 2006 сыллаа±ы отчуота. Редактор Р.Яншин. Я.

9 §. Спорт тиэрминэ

Якутские национальные прыжки - саха атах оонньуута

1. Прыжки в длину на каждой ноге попеременно - ыста²а
2. прыжки на одной ноге - кылыы
3. прыжки на обеих ногах одновременно - куобах
4. прыжок в длину с разбега - буур
5. перетягивание палки (мас-реслинг) - мас тарды'ыы
6. мас-реслер - мадьыны
7. борьба хапсагай - хапса±ай
8. борец - хапса±айдьыт

9. конные скачки – ат сцүрдцэтэ
10. жокей - ат сцүрдээччи
11. тренер по конным скачкам - ат баайааччы
12. якутские национальные виды спорта - ³бүгэ оонньуута

Вольная борьба – к³²үл тустуу

Слепцова М.В. СБКБ НСТ-04 устудьуонун дипломнай үлэтин матырыйаалынан. Научнай салайааччы: Манчурина Л.Е. – Дьокуускай, 2009.

1. Абсолютное первенство – му²утуур кыайылаа±ы бы'аарар күрэхтэ'ии; бастыыр и'ин күрэхтэ'ии
2. арбитр – судьуйа
3. борец – б^{3±3}с, тустуук
4. бросок через бедро - быра±ыы; ³ттүктээ'ин
5. бросок с прогибом через бедро – систээ'ин
6. вертушка – кулахачытыы; кулахаччы
7. замечание - сэрэтии
8. захват туловища на уровне пояса – кэннигэр тахсыы, туту'уу
9. касание – сири таарыйыы; да±айыы
10. кочерга - ү³түрэх
11. кувырок – иннин диэки хойуостанан эргийии
12. лапмочка – булгурутуу; хоолдуктаа'ын
13. мельница – миэли²сэ
14. мост – муостук; кэдэрийии
15. накат – накат
16. натиск – кимэн кириии
17. ножницы – туроктыы кыптыыйдаа'ын
18. нырок – умсан кириии; умсаах
19. обманные движения – куттаа'ын; албын кимэн кириии
20. партер – биилиттэн ылан ³р³ ба'ыы
21. пассивность – к^{3±3} суох
22. прием – албас
23. прогиб – кэдэрийэн быра±ыы; иэ±иллэн утарсааччыны үрдүнэн ыытыы
24. промакашка – тиэрэ ууруу
25. проход в ноги – атахха кириии
26. растяжка – ууннары тардыы
27. рычаг – иэ±ии; олуйуу
28. сваливание – халбарыйыы
29. стойка – тустуук бала'ыанньата:
30. ст. верхняя, нижняя – аллара, ү³'э бала'ыанньа±а туруу
31. схватка – хапсы'ыы; киирсии
32. швунга – хамсатыы; сүннүттэн хардары-таары у²а-ха²ас хамсатыы; умса охсуу
33. туше - иттэннэ ууруу (кыайыы; ыраас хотторуу)

Легкая атлетика - чэпчэки атлетика

1. Бег - сццрцц	14. прыжок в длину - устаны ыстаныы
2. бегун - бы'ый, сццрцк	15. прыжок в высоту - црдцгц к ³ тцц
3. гонки - сырсыы	16. разминка - имитии, эти ц ³ рэтии
4. кувырок - хойуостаныы	17. толчок ногой - тэбинии
5. кувырок вперед - умса хойуостаныы	18. сальто - кц ³ рчэх
6. кувырок назад - т ³ тт ³ рц хойуостаныы	19. соревнование (состязание) - кцрэхтэ'ии
7. метание - быра±ыы	20. скорость - тцргэнэ
8. метание копья - ц ² цццц быра±ыы	21. старт - тц'цц биэтэк
9. мостик - кэдээн	22. угол - тэкээт
10. отжимание - анныныы	23. упражнение - эрчиллии, дъарыктаныы
11. подтягивание - тардыныы	24. финиш - тцмцк биэтэк
12. попытка - холонуу, сорунуу	25. шпагат - ылла ²
13. прыжок - ыстаныы, ойуу, к ³ тцц	

Бокс - буокус

Удар - охсуу
уклон от удара - охсууну а'аран биэрии
ничья - тэ²нэ'ии
нокаут - д³йцтэн тц'эрии

10 §. Тутуу идэтин тиэрминэ

Инженерно-техническэй институт ПГТ-07 салаатын устудьуоннарын
хомуйууларынан. Салайааччы: Герасимова Е.С.

1. Алебастр - алыбаастыр, тутуу гиипсэтэ	12. Бордюр - хаймыы, кытыы
2. Арболит - чэпчэки бүтүн	13. Брандмауэр - умайбат истиэнэ, быыс
3. Арматура - арматуура, көмө дэтээллэр	14. Брикетирование - кирпииччэлээһин
4. Архитектура - тутуу истиилэ, тутуу урамньыта	15. Бурение - сири үүттээһин, хаһыы
5. Балка - өһүө, баалка, сындыыс	16. Болюстрада - өйөнүөх, сынаһа эркинэ
6. Белила - үрүнкырааска	17. Бурильная машина - үүттүүр массыына
7. Бетон - бүтүн	18. Вентиляция - салгылатыы, салгыны ыраастааһын
8. Бетонное строительство - бүтүн тутуу	19. Воздушное отопление - салгынынан ититии
9. Бетонировать - бүтүүннээ	20. Вестибюль - аан хос
10. Бетономешалка - бүтүн мэһийэр	21. Габарит - тас кээмэй
11. Блок - булуок	

22. Газоубежище – гаастан куотар (хорѳойор) сир
23. Гвоздь – тоһоѳо
24. Гвоздодер – тоһоѳо туурар
25. Гипсовая затирка – гиипсэнэн сотуу
26. Глина – туй
27. Горизонтальный – сытыары
28. Горизонтальная плоскость – сытыары хаптал
29. Гравий – кыйыр, кырылас таас
30. Графика – сурааһыннааһын
31. Графика инженерная – инсэнъиэринэй сурааһыннааһын
32. Грунтовка – кырыстааһын
33. Гудрон – гудуруон (ниэп тобоѳо)
34. Деготь – дьүөкэт
35. Декор – киэргэл, ойуу-мандар
36. Демонтаж – көтүрүү
37. Дефект – дьиэк
38. Дизайн – силигин ситэри
39. Длина – уста
40. Дрель – үттүүр
41. Дым – буруо
42. Дымосос – буруо таттарар
43. Дымоход – үөлэс
44. Жаропрочность – итиини тулуйумтуо
45. Жесть – ылтаһын
46. Заасфальтировать – аспааллаа, аспааллаан кэбис
47. Загородка – быыс, күрүүлээһин
48. Загородиться – күрүүлэн, бүтэйдэн
49. Загородный – куорат таһынааҕы
50. Задвижка – олуур
51. Завалинка – сабараанһа
52. Инженер – инсэнъиэр
53. Инженер-строитель – туттааччы инсэнъиэр, тутуу инсэнъиэрэ
54. Инструктаж – ыйыы-кэрдии
55. Инструмент – туттар сэп
56. Искривление – токурутуу, өбүлүннэри
57. Искусство – урамный
58. Камин – көмүлүөк
59. Кирпич – кирпиччэ
60. Контур – омоон
61. Контурные линии – омооннуур сурааһын
62. Кладка – ууруу
63. Клей – силим
64. Клин – ытаһа
65. Кривые линии – иэҕиллэҕэс сурааһын
66. Литье – кутуу
67. Монтаж – таныы, танан оноруу
68. Монтажный чертеж – таныы сурааһына
69. Морозоустойкость – тымныыны тулуйумтуо
70. Навес – чарапчы
71. Напильник – игии
72. Обвал – синнии
73. Оборудование – тэрил, тээбирин
74. Обрубка – сарбыйыы
75. Обрушиться – суулун, синин
76. Обрушение – сууллуу, синнии
77. Объем – сабардам
78. Овалы – ньолбуһахтар
79. Огнестойкость – уоту тулуйумтуо
80. Огнестойкое сооружение – уоту тулуйумтуо тутуу
81. Опилка – мас көөбүлэ, эрбии көөбүлэ
82. Опора – тирэх, тирээбил, өйөөбүл
83. Оправа – ии
84. Отопление деревом – маһынан ититии
85. Отопление паром – паарынан ититии
86. Отопление углем – таас чоҕунан ититии
87. Пайка – иһэрдии

88. Полисадник – намыһах күрүө, соппулуот
 89. Панель – паныал, үрүт
 90. Пенобетон – хабахтаах бүтүөн
 91. Пемзобетон – пиэмзэ бүтүөн
 92. Перекладина – туорай, аргы
 93. Перекрытие – сабыы, бүрүөһүн
 94. Перила – күрүө сынаһа, өйөнүөх
 95. Плинтус – билиинтис
 96. Плоскость – хаптал
 97. Площадь – иэн
 98. Подпор – тирээбил
 99. Помост – үрдэтии муоста
 100. Понтон – уйук, тирэх
 101. Постамент – олох
 102. Пристройка салбааһын, сыһыары тутуу
 103. Пролет – арыт
 104. Разгрузить – сүөкээ
 105. Размер – кэринг
 106. Разровнять – тэннээ, дэхсилээ
 107. Раствор – суурадаһын
 108. Расчет – ааһан таһаарыы, суоттааһын
 109. Реконструкция – саналыы уларытан оңоруу
 110. Рельеф – ньуур
 111. Рубанок – уструус
 112. Рулон – түрбэ
 113. Решетка – эрэхээнки
 114. Реставрация – чөлүгэр түһэри, санардыы
 115. Ремонт – өрөмүөн, абырах
 116. Резец – быһар тимир
 117. Сборка – хомуйуу
 118. Свая – атах
 119. Сечение – быһа охсуу
 120. Смола – сымала, дабархай
 121. Столб – остуолба, баһана
 122. Столяр – мас ууһа
 123. Стружка – көөбүл
 124. Ступенька – үктэл
 125. Суглинок – кумахтаах буор
 126. Терраса – тэрээһэ, күүлэ
 127. Техника – тиэхиньикэ
 128. Технический способ – тиэхиньикэ ньымата
 129. Топорище – сүгэ уга
 130. Точило – чочу
 131. Точить – чочулаа, сытыылаа
 132. Точильный камень – чочу тааһа
 133. Уценка – сыанатын тү’эри, чэпчэтии
 134. Узор – оһуор, мандар
 135. Чертеж – сурааһын
 136. Шифер – сиипэр, сабыы
 137. Шлакоблок – сылаак булуога
 138. Шлифовка – килэритии
 139. Шпаклевка – сыбааһын
 140. Штукатурка – сыбах
 141. Фасад – киирэр өрүт
 142. Фильтр – сиидэ
 143. Фундамент – акылаат
 144. Холл – киэнхос
 145. Этаж – этээс, мэндиэмэн

11 §. Тыл үрээтин тиэрминэ

Саха тылын үрэээр нуучча уонна атын омук тиэрминэ киирэн, тылбаастанан эбэтэр ханыы суолталаах тылынан хос бы’ааран билигин **сахалыы тиэрмин** бы’ытынан туттуллар.

1. Абстрактное значение слова – тэгили суолталаах тыл
2. Агглютинативный строй языка – суксуру’ан ситимнэ’эр тутуллаах тыл
3. Аналитическая форма образования слова – аттарыы ньыма
4. Ассимиляция – дор’оон дьүрэлэ’иитэ

5. Аффикс принадлежности – тардыы сы'ыарыыта
6. Ахсаан к³стүгэ – категория числа
7. Безэквивалентная лексика – атын тылга тылбаастаммат (ханыыта суох) лиэксикэ
8. Виды глагола – туохтуур к³рү²э
9. Глаголы движения – хайаа'ын туохтуура
10. Глаголы состояния – турук туохтуура
11. Грамматическая категория – кырамаатыка к³стүгэ
12. Грамматическая система – кырамаатыка ти'игэ, утумнью парадигма
13. Деепричастие – сы'ыат туохтуур
14. Долженствовательное наклонение глагола – буолуохтаах хайаа'ын киэбэ
15. Дь³'ү³л – са²а чаа'а: послелог (предлог суолталаах)
16. Единицы языка – биирдэм
17. Живые аффиксы – билигин туттуллар сы'ыарыы
18. Заимствованные слова – кирири тыл
19. Залоги глагола – туохтуур ту'аайыыта
20. Застывшие аффиксы - ³лүктүйбүт сы'ыарыы
21. Звукоподражательные слова – тыа'ы үтүктэр тыл
22. Итеративные глаголы – хамсаа'ын-туохтуур
23. Калька, калькирование – каалкалаа'ын, нууччалыыттан туруору тылбаас
24. Конкретное значение слова – чопчу суолталаах тыл
25. Креольский язык – букваас тыл
26. Междометия – са²а аллайыы
27. Модальное значение слова – сы'ыаны бэлиэтиир суолта
28. Модальные слова – сы'ыан тыл
29. Морфема – марпыама
30. Морфологический способ словообразования – морполуогуя нһыматынан тылы ү³скэтии
31. Наклонения глагола – туохтуур киэбэ
32. Наречие – сы'ыат
33. Нейтральный стиль – сүрүн истиил
34. Образные глаголы – дьү'үннүр туохтуур
35. Падежная форма – тү'үк халыыба
36. Парные слова – ханыыласпыт тыл
37. Парцелляция – кэрчиктээ'ин
38. Послелог – дь³'ү³л
39. Предикат – кэпсиирэ
40. Предмет – барамай
41. Причастие – аат туохтуур
42. Расщеплённое сказуемое – арахсыбыт кэпсиирэ
43. Редупликация – сү'ү³±м сүтэри
44. Сингармонизм – а'а±ас дор±оон дьү³рэлэ'иитэ
45. Синтаксический параллелизм – кэккэлэтии
46. Синтаксическое ядро – этии туттаах чилиэнэ
47. Словоизменительные формы – тылы уларытар халыып
48. Словообразовательные формы – тылы ү³скэтэр халыып

49. Сложные слова – холбуу тыл
50. Соматизмы – тыл суолтатын маарыннатын к³р³н м³скэтии
51. Союзы – ситим тыл
52. Стилистическая ошибка – истиил ал±а´а
53. Стилистическая парадигма – тылы туттуу та´ыма
54. Стилистический оттенок речи – истиил толбоно
55. Стилистическое значение слова – истиил суолталаах тыл
56. Страдательный залог – туохтуур атынтан ту´аайыыта
57. Субстантив – ту´аан
58. Субстантивация – биир са²а чаа´ын атын са²а чаа´ыгар к³р³н м³скэтии
59. Тыл оло±о – основа слова
60. Узус, речевой обычай – тылы туттуу м³рҕйэ±э
61. Фонема – дор±оон
62. Фразеологизмы – сомо±о домох
63. Функциональный стиль – туттулук истиил
64. Частицы – эбиискэ
65. Эвфемизмы – харыс тыл

(Сорох тиэрмин сахатыйбыт халыыба проф. Г.Г. Филиппов эрдээксийэтинэн тахсыбыт «Саха били²²и тыла. Морполуогуйа. – Дьокуускай: Бичик, 2009. – 288 с. м³рэх кинигэтиттэн ылылынна).

12 §. Уйул±а м³рэ±ин тиэрминэ

1. Доминанта - баһымта;	17. Идентификация - ханыылаһыы;
2. Время реакции - хардабыл кэмэ;	18. Вдохновение - сүргэ көтөбүллүүтэ;
3. Гипноз – ап, хому´ун;	19. Негативизм - төттөрүүл;
4. Зрелость - ситии-хотуу;	20. Инфантилизм - оҕотумсуйуу;
5. Генотип - удьуор;	21. Комплексный подход к человеку - киһини кэлимник үөрэтии;
6. Геронтопсихология - кырдыы уйулҕатын үөрэбэ;	22. Индивидуальный подход - биирдэмник сыһыан;
7. Зона актуального развития - сибиллини сайдыы;	23. Отчуждение - бэйэттэн араарыы, тэйитии;
8. Эгоцентризм - бэйэни киин оностуу;	24. Призвание - айылҕаттан анатыы;
9. Юность - эрдэбэс саас;	25. Дебильность - анала буолуу;
10. Компенсация техническая - уйулҕа толонуута;	26. Бред - буккуллуу; тҕлэккэдийии
11. Истерия - ииригирии;	27. Аномалия - хадьайыы;
12. Аффективные дети - уолууук оҕолор;	28. Внушаемость - уккулан;
13. Акселерация - үскэмэллээһин;	29. Галлюцинация - харах иириитэ, харах бааллыыта;
14. Идеал - ырал;	30. Деградация - төннүү;
15. Задатки - айдарыктар;	
16. Авторитет - аат сабыдыала;	

31. Депрессия - сүр тостуута;
 32. Заикание - кэлэҗэйдээһин;
 33. Измерение - кээмэйдээһин;
 34. Выборка - талыы;
 35. Группировка - бөлөхтөөһүн;
 36. Синкретизм - араарымык;
 37. Сублимация - аралдьык;
 38. Проблема - сорукутал;
 39. Перенос - көһөрүү;
 40. Ипохондрия - ыалдьаан;
 41. Регрессия - төннүү;
 42. Работоспособность - үлэлиир дьобур;
 43. Рейтинг- таһым;
 43. Стрессор - ыгаан;
 44. Торможение - боһулук;
 45. Временная связь - быстах ситим;

46. Стыд - саат, саатыы;
 47. Самооценка - бэйэҗэ сыана;
 48. Намерение - сорунуу;
 49. Обобщение - түмүктээһин;
 50. Ощущение - билимньи;
 51. Конфликт - иирсээн, атаан;
 52. Личность - киһимньи;
 53. Действие - дьайыы;
 54. Желание - баҗа, баҗарыы;
 55. Душа - сүрэл (кут);
 56. Забывание - умнуу;
 57. Вытеснение - үтүрүҗэн таһаарыы;
 58. Влечение - уххан, умсугуйуу;
 59. Воображение - дьүһүмэл (өй ууһа);
 60. Внимание - болҗомто;

13 §. Химия тиэрминэ

1. Вещество – сэбдьи
 Замещение – солбуйуу
 Осадок – сөнүү
 Плавление – ууларыы, ууллуу
 Соединение – холбоһук
 Электроотрицательность –
 электро-мэлдьэх

3. Кислота – аһыба
 Окисление – аһыйы
 Окислитель – аһытааччы
 Растворение – суураллыы
 Растворимые –
 суураллымтыалар
 Сжигание – уматыы, умайыы

5. Абразив – кыһыйы
 Восстановитель – чөллөөччү
 Классификация – наардааһын
 Суурадааһын – раствор
 Суурайааччы – растворитель
 Отбеливатель – маңхатааччы

7. Осадок – сөнүү
 Сажа – курунньук
 Сжижение – ыгааһын
 Смесь – булкаас

2. Валентность – күүс, кыах
 Горение – умайыы
 Диффузия – тарҗатыы
 Жидкость – убаҗас
 Нагрев – итийи
 Хладоагент – тымнытааччы

4. Адгезия – сыстыһыы
 Излучение – таһаарааһын
 Инициатор – саҗааччы
 Напряжение – күүрүү
 Охладитель – тымнытааччы
 Реакция обмена – атастаһыы р.-
 та

6. Брожение – көөнньүү
 Возгонка – күнкүтэн көтүтүү
 Выдувание – үрдэри
 Растворитель – суурайааччы
 Расплав – ууллаһык
 Сплав – уһаарба

Система – тийхик
Топливо – оттук

8. Воспламенение – төлөннүрэн умайыы
Вспыхивание – сирээдийэн эмискэ умайыы
Лабильность – уларыйымтыа (-та), халбархай (-а)
Теплоемкость – итииини инэримтиэтэ
Цепная реакция – утум-ситим, сиеэтиһэ рекация
Щелочный раствор – солохтуну суурадаһын

14 §. Экэниэмикэ тиэрминэ

1. Авария – саахал	21. Благотворительность – аһымал, айыы киһитэ
2. Администрация – дьаһалта	22. Болдьох – срок
3. Аннулировать долги – иэһи төлөрүтүү	23. Брак – дьиэк
4. Аренда – аренда, түүлэһии, түүлээһин; куортам, куортамнаһыы; эттэһии, эттээһин	24. Бракераж – дьиэги көрдөөһүн
5. Аренда земли – сире түүлэһии (түүлээһин); арендаһаһын	25. Брат в аренду – куортамнас
6. Арендатор – арендаһаааччы (түүлээһиччи; куортамнаһаааччы; эттээһиччи)	26. Брат в аренду землю – сире түүлэс
7. Арендодатель – арендаһаааччы (түүлээһиччи; куортамнаһаааччы; эттээһиччи)	27. Бюджет – бүддьүөт
8. Банк-гарант – мэктиэ баан	28. Вклад – ууруу
9. Банки ипотечные – ипотека баана	29. Внешний рынок труда – үлэ тас ырыынага
10. Банки коммерческие – кэммиэрсийэ баана	30. Внутренний рынок труда – үлэ ис ырыынага
11. Банки сберегательные – харчы уураар баан	31. Выгода – барыс
12. Банковская гарантия – баан мэктиэтэ	32. Выгода дополнительная – эбии барыс
13. Банкротство – монкуруут	33. Гарант – мэктиэһит
14. Бартер – мэнэйдэһии	34. Гарантийное письмо – мэктиэ сурук
15. Безработица – Үлэ суоҕа	35. Гарантийный срок – мэктиэ болдьох
16. Безработный – үлэтэ суох	36. Денег Недостаток – харчы тийибэтэ
17. Беспшлинная торговля – соболоно (пошлината) суох эргиэн.	37. Денег Нулификация – нулификация, мэлитии (харчы суолтата сүтүүтэ, мэлийиитэ)
18. Бизнес малый – дьобус урбаан	38. Денег Обеспечение – харчыны хааччыһыы
19. Благо – уйгу	39. Денег Обесценивание – харчы кумааһы буолуута (харчы кыаҕа сүтүүтэ)
20. Благополучие – олох уйгута	40. Денег Перечисление – харчыны көһөрүү

41. Денежная наличность в банке - баанна харчы баара
42. Денежная реформа - харчы уларыйыта (харчы бөдөнсүйүүтэ, харчы түһэһинэ, харчы үрдээһинэ)
43. Денежная система - харчы систиэмэтэ
44. Денежно-кредитная политика - харчы - кирэдиит бэлиитикэтэ
45. Денежное обращение - харчы эргиирэ
46. Денежные доходы населения - нэһилиэнньэ харчытын дохуота
47. Денежные знаки - харчы бэлиэтэ
48. Денежные средства - уп сириэстибэтэ
49. Денежный запас - харчы баайа - хаһаас
50. Денежный рынок - харчы ырыынага
51. Деноминация - харчы уларыйыта (бөдөнсүйүү, улаатара)
52. Деньги Карманнные - сиэптээх харчы, туттар харчы
53. Деньги Наличные- уу харчы
54. Доверенность - итэҕэйэр сурук, дэбиэринэс
55. Доставка - тиэрдэн биэри
56. Дочерняя компания - сиэн хампаанньа
57. Затрата - хоромньу
58. Затрата дополнительная - эбии хоромньу
59. Землепользование - сири туһаны
60. Иждивенцы - иитимньи
61. Импорт - тастан киири
62. Имущество - баай-дуол
63. Имущество Недвижимое - хамнаабат баай-дуол
64. Имущество предприятия - тэрилтэ баайа
65. Конкурентоспособность - күрэстэхэр кыах
66. Конкуренция - куотуһуу
67. Льготы - чэпчэтии
68. Менеджмент организации - тэрилтэ менеджменэ
69. Местная администрация - олохтоох дьаһалта
70. Налог - нолуок, түһээн
71. Неимущие - кыаммат-түгэммэт
72. Необеспеченный - тийиммэт, кыаммат
73. Неплатежеспособность - төлүүр кыаҕа суох буолуу
74. Платежеспособность - төлүүр кыах
75. Поручительство - мэктиэлээһин
76. Предприниматель - урбаанныт
77. Предпринимательство - урбаан
78. Предприятие - үлэ тэрилтэтэ
79. Предприятие малое - дьобус тэрилтэ
80. Прибыль - барыс
81. Приватизация - бас билиигэ биэри
82. Растрата - итэҕэстээһин, итэҕэстэһии
83. Реформа - уларыты
84. Рынок ценных бумаг - сыаналаах кумааҕы ырыынага
85. Сдавать в аренду - куортамнаа
86. Себестоимость - бэйэҕэ туруута
87. Сертификат денежного рынка - харчы ырыынагын сертификата
88. Система денежного обращения - харчы эргийиитин систиэмэтэ
89. Скидка - түһэри, скидка
90. Собственность - бэйэ бас билиитэ
91. Специализация - идэтийии
92. Специальность - анал идэ

93. Спрос на деньги – харчыга наадыйы	101. Управление – салалта
94. Средняя заработная плата – орто хамнас	102. Управление персоналом – тэрилтэ үлэһиттэрин салайыы
95. Средства оборотные – эргитэр үп	103. Услуги – өнө
96. Стоимость денег – харчы устуойумаһа (харчы кыаҕа)	104. Финансирование – үбүлээһин
97. Товар Неходовой – барбат табаар	105. Финансово-экономический институт – үп-экэниэмикэ үнүстүүтэ
98. Товар Ходовой – барымтыа табаар	106. Финансовый кризис – үп кириисихэ
99. Товарно-денежные отношения – табаар-харчы сыһыаннаһыта	107. Финансы, средства – үп
100. Товаров Производство – табаары оһорон таһаарыы	108. Экономика труда – үлэ экэниэмикэтэ
	109. Экономия – кэмчилээһин
	110. Экспорт – таска таһаарыы

II тмүмэх. БИЛИСФИ САХА ТЫЛЫГАР ЛЕКСИКА СЫЫРЫЫТА

15 §. Нуучча тылын кыбытыы

Саха тылын үрээһэр Э.К.Пекарскайтан саһалаан лексикаһа куруук болһомто ууруллар. Ол тмүгэр биһиги тыбыт баайа баччаа²²а диэри балачча ч³л сылдьар диэххэ с³п.

Тыл баайын харыстыырга лексикаһа саха т³рүт тыла уонна кирири тыл диэн ³йд³бүл олохсуйбута улахан суолталаах. Дьон-сэргэ ону билэр, араарар буолан тылы ыраастык туттарга кыһанар. Ол да буоллар манна билигин даһаны ыарахан элбэх, нуучча тылын сабыдыала м³лт³³б³т. Онтон аһыйах суолу бэлиэтиэххэ с³п [Петрова Т.И., 1996. – С. 12].

1 №. Били²²и ыччат кэпсэтэр тылын-³үн болһойон исти². Нууччалыы тылы кыбыппакка эрэ сахалыы этиэххэ с³п дуо?

1) **Автобуска:** – Толкайсы гыныма эрэ! – Тоһо, мин десять рублей заплати гынным дии! – Уой, манна остановите, пожалуйста. – Ручкаттан обеими руками тутус. – На следующей тмүхпүт.

2) **Остолобуойга:** – Очередька туру² эрэ! – Тоһо без очереди киирээит? – Миин с чем? – Почем бу компот? – Сдачабын аһалы².

3) **Кинотеатрга:** – Ваше мощнай киинэ эбит. – Отстой соһус киинэ дииллэр ээ. – Главнай актер кимий? – Убийца били актриса эбит дии.

4) **Ў³рэнэр сиргэ:** - Чэ, столовка±а барыахха. - Даа, суумкабын подержи-ка. - Обычно кини онно олорооччу. - Жестко аччыктаатым.

5) **Олорор уопсайга:** - Мин спать пошла. - Домашка о²оробун. - Крутой миини бу'арбыккын. - Былы протри. - Ужин бэлэм. (И.Тарабукина МИ эмтиир дьыала 1 кууру'ун устудьуонун хомуйуута).

2 №. Саха телевидениетыгар дьон туттар тылын-³'ун бол±ойон исти². Маннык са²а-и²э саха тылын дьыл±атыгар туох сабыдыаллаа±ый?

Учебно-воспитательнай программаны зашиталаатыбыт; кабинетнай система тубуста; трудовой лаа±ырбыт кэккэ сити'иилээх; комнатнай растениенан дьарыктанабыт; сайын щннэрбит о±уруоппутун горячай а'ылыкка туттабыт; лаа±ыр тэрийиэхтээхпит, ону глава наслегга подержкалаабыта; круглогодичнай теплица а'ыллан шлэиир; саамай главнайа - централизованно тэрийиэххэ; мс-тм³рт семья кытты'ан шлэиирэ кыайыылаах буолуо этэ... (В.Сивцев. МИ педиатрия салаатын 1 кууру'ун устудьуона «Дойдум барахсан» биэриини кэтээн истиитэ).

3 №. Били²²и икки тыллаах саха ки'итэ са²а тылы м³скэтэригэр араас ньыма баар буолбут. Онон т³р³³бмт тылбыт атын са²алыы «тириини кэппит».

Ыччат туттар тыла (жаргон, сленг)

1) тыл ситимин оннугар **-ка** суффиксалаах нууччалыы тартарыылаах биир тыл олоруу: *оржаIка* (Орджоникидзе болуоссата), *столчка* (столичнай ырыынак), *общага* (студент олорор уопсай дьийэтэ), *миска* (Кэрэ Куо), *окошка* (дьарык икки ардыгар быыс), *пушка* (национальной библиотека), *газировка* (газтаах утах), *вечерка* («Якутск вечерний» хагыат).

2) нууччалыы тыл оло±ор **-лаа** сыгыарыыны эбэн хайаагыны бэлиэтиир тыл: *стреляйдаа* (имнэн), *предъявалаа*, *возникайдаа* (була сатаа, буулаа), *зайчиктаа* (кiшлэ/билиэтэ суох сырыт), *тачкалаа* (таксинан бар), *шоулаа* (быраа'ынньыктаа), *бухайдаа* (ис-агаа, арыгылаа).

3) нууччалыы туохтуурга *буол*, *гын* к³м³ туохтууру холбоо'ун: *трати гын* (матайдаа), *гноби гын* (ата±астаа, самнар), *ломайсы буол* (ыарыыр-чэпчиир), *терebись* буолума (тмбгчрмэ), *валяйсы буол* (кщ дьарыга суох ки'и).

4) кiспт суолталаах нууччалыы жаргон: *тема* (кщлэйдээ'ин), *шишка а±алаах* (дуогунастаах, баай тойон), *чувиха кэллэ* (кыыс), *ботаник олорор* (туйгуннук м³рэнэр о±о), *труба ба±айы* (ку'аан).

5) нууччалыы тылы кылгатыы, кiспт суолта±а туттуу: препод (учуутал), ГУК (м³рэх кылаабынай корпусга), КЦ (университет сынньала² киинин дьийэтэ), СРС (студент бччм шлэтин кщнэ), ДП 2 (Правительство 2 №-ээх дьийэтэ).

6) нууччалыы **-ый, -ая** сыгыарыынан бчтэр «прилагательнайдаах» сыстыы ситими биир тылынан биэри: *декреккэ барбыт* (декретнэй

уоппуска), *курсовой суруйар* (курсовой үлэ), *диплом суруйар* (дипломнай үлэ), *академ ылбыт* (академической уоппуска), *сотовайыгар эрий* (сотовай телефон).

7) сахалыы олохтоох тылга нууччалыы араас суффиксаны эбии: *махталитет, ынырыктивнай, боростейшн.*

Бол±ойу²! *Жаргон* диэн биир интэриэстээх дьон б³л³±³ эрэ ³йдүр, туттар тыла-³’³ ааттанар. Тыл кимнээх тутталларыттан к³р³н араас буолар, холобур, атыы’ыттар ж., саллааттар ж., ыччат ж., студент ж., уоруйахтар ж. о.д.а.

Ұгүс ү³рэхтээх дьон жаргон уопсастыба оло±ор уонна национальной литературнай тылга тар±анарын мэ’эйдир, киртитэр к³стү бы’ытынан сыаналыыллар. Жаргон тыл-³с култууратын т³’³ да намтатарын үрдүнэн, кэпсэтэр тыл, са²арар са²а хайа эмэ дьаптал±ата буоларын умнуллуо суохтаах.

Жаргон уус-уран айымньыга герой майгытын-сигилитин, характерын арыярга тутталлар. Оттон публицистика±а жаргону то±оостоох сиргэ кыбытыы корреспондент киэ² ара²а±а, норуokka ³йд³нүмтү³ гына суруйарын туо’ута буолуон с³п.

16 §. Тыл суолтатын бутуйуу

Атын омуk тылын ү³рэтэргэ маарынна’ар дор±оонноох, биир сү’үх эбэтэр биир дор±оон атыннаах тылы арааран ³йдүр ордук ыарахан буолааччы. Билигин саха ки’итэ т³р³бүт тылынан са²арарыгар эмиэ итинник баар буолбут. Холобур: Минньигэс ас-ү³л сыта *туналыйда* (тунуйда онн.); *Алама±ай* (аламай онн.) ма²ан күн [Петрова Т.И., 1996. – С. 13].

4 №. Сыы’а суолталаах тылы атын тылынан солбуйан аа±ы².

1. Саха тыла *сатарыйдын!* 2. Тэрилтэлэр намы’ах та’ымы *ситистилэр*. 3. Зонтик ки’ини ардахтан *харыстыыр*. 4. Хагда² оттоох сири ³ртүллэр. 5. *Ийэ* сибиинньэ атыыланар. 6. Ёбүгэ т³рүт дор±оонноро к³й салгы²²а *күлүбүрүмү* к³ттүллэр. 7. Мии²²эр тууста *бырах*. 8. Бала’ианньа к³мм³т *кыахха* киирдэ. 9. Би’иэхэ 14-20 диэри саастаах *тү²* тулааһа, социальнай бала’ианньалара м³лт³х 38 ийэ сылдыар. 10. Антон санаата алдьанан *субай* хаана *саппа±ыра*.

5 №. Сомо±о домо±у сыы’а туттар түбэлтэни к³нн³рү². Холобур: А±атын туйа±ын *баты’ан...* - хатаран онн.

Бол±ойу²! Сомо±о домох уларыыбат биир кэлим лексическэй ³лүскэ буолар. Онон тылын, грамматической форматын, турар бэрээдэгин уларытар табыллыбат.

1. 1. Бороскуобуйа эмээхсин *оло±ун мо²оон* ³лл³±³. 2. Тойонуттан куттанан *хороонугар уу киирбитэ* быданнаата. 3. Киэ² и’ит салаа’ыннаах. 4. Уоруйах *харытыттан туттарда±ына* эрэ билинэр. 5. Са²ардыы

дабыдал анньинан, олох киэ² аартыгар үктэннилэр. 6. *Сыа ортотугар быччахайга* дылы. 7. *Сэнээбиккиттэн тоскун* ылыа².

II. 1. Кини миэхэ омуннаан кэпсээтэтинэ, быарым ыалдьыар диэри кылэrim. 2. О±у´у туруору туппут курдук искэн, б³д³² дьахтар сыар±атын сы²аа±ын о²осто турара µ´µ. 3. Хойут турбут чыычаахтар харахтарын уутун соттуохтара эбээт... (К.Эверстов. Айдаар араллааннара. – Дьокуускай, 2003). 1. Маня бэйэлэрин цнтµ µ³±µтэлээн, атахтарын т³б³тµн укпат о²ортообута. 2. Маня хара±ын уута куолайыгар ³р³ аста. 3. Т³´³ да аас-туор олохтоох буоллар, Катя о±олорун атахтарыгар туруоруо... 4. Хаайыттан тахсан баран, эмиэ ускул-тэскил сылдьан и´эн бэйэтин илиитигэр ылбыта. (Саныыр буолаар, ыйда²алаах тµн... - Дьокуускай, 2005).

6 №. Били²²и саха тылыгар кэлин µ³скээбит сомо±о ³йд³бµллээх тыл ситимин к³нн³µ тылынан солбуйу². Холобур: *Кэрэ а²ар* – кыргыттар, дьахталлар.

µрµ² халааттаах аанньаллар, тµ³рт атахтаах до±ор, бэрээдэги ара²аччылыыр дьон, айыл±аттан айдарыылаахтар, кµстээх а²ар сµрэ±ин сµйээччи, олохторун аргы´ын булбатах со±отох ийэлэр, а´ыы ута±ынан эрэйдэрин сай±анааччылар, бэйэлэрин к³рµнэр кэрэ аймах, тимир к³л³ аргыстаах эрэттэр.

7 №. Аа±ы². Сыы´а суолта±а туттуллубут тылы булан к³нн³µ².

Бол±ойу²! Тылы кыайан билбэт ки´и маарынна´ар дор±оонноох тыл суолтатын бутуйар.

1. Дуу´а ч³лл³рµйµтэ (ч³л буолара) наада. 2. Эргэ техниканы µйэ-хаайа тутан µлэ±э киирдибит. 3. Ұйэтин тухары хара µлэ±э биккиллэн кэллэ±э. 4. Малаа´ыннарынан сылдьыы сатабыла суо±ун ³йд³³µтµм. 5. Ийэм о±отун эмсэ±элиир. 6. Кини ол кµн ханна да мэнээктээбэтэ±э, сытан тахсыбыта. 7. Кумаа±ыларбытын и´иккэ уган сахсыйан-сахсыйан баран, бири субуйан ылбыппыт. 8. Ча±ыл тыа µлэ´ит уолаттарын проблематын ырылыччы туруорар.

Ту´аны²: а´а±астык, кµллэйдээбэтэ±э, сатамматын, µйэн, хостоон, эмнэрэр, эриллэн.

17 §. Ордук тыл

Элбэх тыл сымсах, а±ыйах тыл минньигэс.

Ғс хо´ооно.

8 №. Наука истиилин сабыдыалынан киирэр тылы к³µрэтэн аа±ы².

Бол±ойу²! Наука истиилигэр ³йд³бµлµ чопчулуурга онто да суох ³йд³н³р тыл туттуллар. Холобур: Саха сирэ Россия састаабыгар киирбитэ 375 сылын бэлиэтиир. – Саха сирэ Россия±а киирбитэ ...

1. Халба'ы о²орон та'аарар сяхха ыалддыттаатыбыт. 2. Ха'аайыстыбабытыгар сылгы см³'м элбэх. 3. О±о саадын ахсаанын элбэтиэххэ. 4. Би'иги дойдубут сирин иэнэ киэ²инэн биллэр. 5. Биэс сыл болдьохтоох кэм²э ба'ылыгынан талыллыбыта. 6. Дьон хамна'ын кээмэйэ улаатар. 7. 12 метргэ тэ²нээх түргэннээх тыал тү'эрэ кыттыллар. 8. Омук тылын предметигэр БКЭ туттарыахтаах. 9. Итирик туруктаах дьон тү²²м кэм²э элбиир. 10. Тья ха'аайыстыбатын эйгэтигэр үлэлээн кэллим.

9 №. Сыыс тылы булу². Ал±ас тахсар т³рү³түн бы'аары².

1. Са'ыл тириититтэн тигиллибит са'ынньахтары «Сахабулт» концерн атыга та'аарар. 2. «Сибиинньэ дьа²ын» ыарытыттан харыстанар туох ньымалар баалларый? 3. Ынахтарбыт биир кэм²э бары харахтарынан к³рб³т буолбуттара. 4. Самыыр чалба±а куурда±ына айа²²а турунуохпут. 5. Ұрдук суортаах бурдуктан астаммыт килиэп сыаната ыарахан. 6. Дэйбиир сылгы кылыттан о²о'улар буолан, ки'иттэн араас ку'а±ан тыыны дьалбарытар аналлаах. 7. Уон күннээх декада ыытыллара былааннанар.

10 №. Канцелярит тылы сыы'ырдар түбэлтэтин к³нн³рү².

Бол±ойу²! Били²²и кэм²э саха тылыгар нууччалыы дьыала истиилэ улахан сабыдыаллаах. Холобур, кэнсэлээрийэ кумаа±ытыгар туохтууртан ү³скээбит аат тылы кытта к³м³ туохтуур туттуллар. Оннук халыып тылы сыы'ырдар, **канцелярит** диэн ааттанар. Канцелярит оннугар сирин истиилгэ ү³скээбит аат тылы т³тт³рү туохтуур о²оруохха с³п. Холобур: *үлэ барар, ыытыллар* - үлэлиллэр.

Ыытыллар: быыбар бала'ыанньатын бы'аарыы ыытыллар, тай бокса±а күрэхтэ'ии ыытыллар, кыамматтары үбүлээ'ин ыытыллар, дьону анал бэлэмнээ'ин ыытыллыбыта.

Барар: муус хамсаа'ына баран эрэр, приватизация салгыы барыахтаах, экэниэмикэ сайдыытын сылыктаа'ын барар, эдэр ыалы субсидиялаа'ын барар.

Тахсар: буруйу о²оруу тахсар, сайаапкалары тү'эри тахсар, үлэ'ит ахсаанын а±ыйатыы тахсар, 3'йд³сп³т буолуу тахсар.

О²о'улар: газ турбатын тардыы о²о'улар, холбоо'ун буолталарынан о²о'улар, апелляция сарсы²²ы күнүгэр о²о'улар, су'ал к³м³ о²о'улар.

Аналлаах: абитуриеннарга аналлаах дьаарба²ка, обургу о±олорго аналлаах сурунаал, тья сирин дьонугар аналлаах биэри, утах о²орорго анаддаах сях.

Эттүнэн: 3'й-санаа 3'ттүнэн үүнэр, о±ону дьобур 3'ттүнэн сайыннарабыт, профком 3'ттүттэн к³м³ кэлбэтэ, ку'а±ан 3'ттүнэн сабыдыаллаах.

Бы'ытынан: ки'и бы'ытынан эйэ±эс, элэккэй майгылаах; күргэн, а±а ба'ылык бы'ытынан исти²; кэскиллээх артыыс, айар үлэ'ит бы'ытынан биллэр; ки'и бы'ытынан хаачыстыбата ураты.

Турук: итирик туруктаах дьон, бала'ыанна к³мм³т турукка киридэ, били²²и туругунан дойду кризистэн ³сс³ да тахса илик, ийэ уонна о±о туруга мчүгэй буолла±ына, та'аарабыт.

Ұлэ: ³р³м³н шэтэ ытыллар, тутуу шэтэ тохтотуллубат, быыбарга бэлэмнэни шэтэ бара турар, тэрээ'ин шэтин ту'унан и'итиннэри о²ордо.

Н³²м³: Интернет н³²м³ билсэр, тэрилтэ баан н³²м³ кредит биэрэр, а'а±ас эфир н³²м³ этиэхпитин ба±арабыт.

11 №. Этиигэ хатыланар тылы синонимынан солбуйан аа±ы².

Бол±ойу²! Этиигэ биир тылы эбэтэр биир олохтоох тылы хатылаа'ын (тавтология) тылы сыы'ырдар.

1. Оччотоо±уга почта дьийэтэ райсовет дьийэтин та'ыгар баар этэ. 2. Дора у²уо±унан дьахтарга улахан дьахтар. 3. Ахсынны ый 12 күнэ 1937 сыл – Быыбар күнэ. 4. Би'иги к³н³ суолунан Ытык Күлтэн Уолбалыыр суолу тутуабыт. 5. Британия боксёра улахан маастарыстыбатынан буолбакка, аарыма улаханан аатырбыт Валюевы кыайда. 6. Ұлэтэ суох буолуу баар буолуо±а. 7. Ааспыт сылга биир сыл болдьоххо талыллыбыта. 8. О±о±о ананан суруллубут уус-уран айымны о±о иитиитигэр, сайдытыгар улахан суолталаах. 9. Партията у'унунан бу оонньуу остуол оонньуутугар маарынныыр. 10. Кини 37 саа'ыгар сэллик ыарыынан ыалдьан ³лбүтэ.

18 §. Литературнай нуорманы кэ'ии

Хайа да омук тылыгар литературнай нуорма±а киирбэт тыл да±аны, грамматической форма да±аны баар буолар. Холобур, *диалект, жаргон, сленг* диэн ааттанар тылы ки'и т^{3'3} да билбитин и'ин туспа сыала-сорууга суох туттубат.

Сурукка-бичиккэ ким да±аны тыл литературнай нуорматын кэ'эрэ табыллыбат. Кэ'эр да буолла±ына, ону к³нн³р³рг³ редактор диэн анал шэ'ит баар. Ким тугу таптаабытынан са²арар-суруйар буолла±ына, литературнай тыл диэн суох буоларыгар тийэр.

Оттон билигин ити ³йд³бүл м³лт³³н, ирдэбил уурайан тылы араастык эрийэн-мускуйан са²арар дьон элбээтэ. Онтон тыл у'уур, ки'и билбэт форма киирэн, сыы'ыраар, сыппыыр [Петрова Т.И, 1996. – С. 18].

Литературнай нуорманы тутуспакка са ² арыы	Литературнай нуорманы туту'ан са ² арыы
<i>Холбуу тү'үккэ турар аат тыл</i>	
Кыы'ынаан	Кыы'ыныын
Уолунаан	Уолунуун
Ийэтинээн	Ийэтиниин
Убайынаан	Убайыныын
Дьү ³ гэтинээн	Дьү ³ гэтиниин
А±атынаан	А±атыныын
<i>Туохтуур модьуйар халыыба</i>	

Тылы биэриэхэйи ² ...	Тылы биэриэ±и ² /биэриэххэ ...
Кэлэн ыалдьыттаабытыгар махтаныахайы ²	Кэлэн ыалдьыттаабытын и'ин махтаныа±ы ²
Дохсун ытыс тыа'ынан к ³ рси ³ хэйи ²	Ытыс дохсун тыа'ынан к ³ рси ³ ±μ ²
<i>Биирдиилээн ал±ас</i>	
Ханна сырыттыгытыный?	Ханна сырыттыгыт?
Биллэн туран...	Биллэн турар
Сонтукайынан киэн туттар	Онтунан киэн туттар
Ким ба±ар? ону билэр	Ким ба±арар ону билэр
Били ²² ээ ²² э диэри саныыр	Били ²² э диэри саныыр
Арыычча кыанар эрдэхпинэ	Арыый кыанар эрдэхпинэ

12 №. Литературнай нуорманы кэ'эр тѳбэлтэни к³нн³р³н аа±ы².

I. 1. Ха'ан ба±ар ханна ба±ар араас мэ'эй элбэх буолааччы. 2. Норуот μ³рэ±ириитин туйгунун аатын и²эрдилэр. 3. Ки'и очо±о'о баалына±ына, ³лц³н с³п. 4. Кμ²²э μстэ биирдии остолобуой луосканы и'э±ит. 5. Спорт или'иннэриилээх к³рμ²э – бокса. 6. Тураайа - μчгэй о±о.

II. 1. Маннык тѳмсѳлэр соруктара опыт атастасы'ыта буолар. 2. Кымыс норуот доруобуйата ч³лл³³х буоларыгар ту'алыыр. 3. Ити ту'унан ха'ыакка ³рѳтѳн суруйаллар. 4. Ба±ардар итини сорох ³сс³ да ³йдѳ илгэ буолуо. 5. Арааската, маннык бала'ыаннѳа хатыланар кутталлаах. 6. Кѳн уота саатырдан харах ууланар.

19 §. Тыл μ³рѳйэ±ин уларытыы

Саха тыла уларыыр биир чуолкай бэлиэтэ, иинэр-хатар, ³л³р-сѳтэр т³рμ³тэ диэн т ы л μ³ р ѳ й э ± э (узус, речевой обычай) уларыыра буолар. Маннык этии тыла барыта сахалыы, литературнай нуорма±а с³п тѳбэ'эр. Ол эрээри тыл суолтата т^{3'3} да барыта с³п, грамматическай формата ал±а'а суох буолбутун и'ин, ки'и истэригэр олуона, саха итинник са²арбат этиитэ буолар. Тыл μ³рѳйэ±ин ту'унан ханнык да кинигэ суох, тылдыкка да±аны ол толору ыйыллыбат [Петрова Т.И., 1996. – С. 19].

Онон тыл μ³рѳйэ±э диэн омук тылын «суруллубатах сокуона», дѳн тылы олоххо туттар быраабылата суох уратыта. Тыл μ³рѳйэ±ин о±о тылланыа±ыттан истэ-билэ, са²арар са²атыгар, кэпсэтэр тылыгар сатаан тутта улаатар.

Саха тылын т³рѳт μ³рѳйэ±э тиэмэнэн наардаммыт холобурун таблица±а к³рμ². Били²²и μ³рэхтээх саха ки'итэ ийэ тылын т³рѳт μг'ин умнан нууччалыы μ³рѳйэ±и туруору тылбаастаан са²арар, суруйар буолла.

Бол±ойу²! Тыл μ³рѳйэ±э кыайан туруору тылбаастаммат!

1. Булт-алт

Нууччалыы μ ³ рѳйэх	Туруору тылбаас	Сахалыы μ ³ рѳйэх
--------------------------------	-----------------	------------------------------

Охота на зайцев Загнать зайцев	Куобахха бултаа'ын Куоба±ы крэтии	Куобах булда Куобах крэ±э
Рыбный лов	Балыкка бултаа'ын	Балык булда
Ловить рыбу неводом	Му ² халаа'ын	Му ² ха
Стрелять на уток	Кустаа'ын, ку'у ытыы	Сааскы ытыы, кустуу барыы

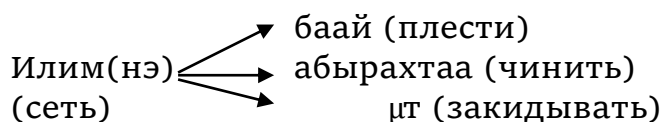
	Силки (на уток)		Куска ту'ахтыыр
	Петлю (на зайца)		Куобахха ту'ахтыыр
Ставит	Капкан (на волка, лису, песца)	уурар	Б ³ р ³ ± ³ ... сохсо иитэр
	Самострел (на лося, медведя)		Тайахха ... айа тардар
	Верши (на карасей, гольяна)		Собо±о ... туулуур/туу угар

Билэ±ин дуо?

1. Собо(то) – хатырыктаа, м³л, мт, м³стээ, и'ин ороо, мииннээ, ы'аарылаа, у²уо±ун ыл±аа, истэ±ин уур; лыыбырар.

2. Куобах(та) – смл, астаа, эттээ, буутун араар, и'ин хайыт, ороо, бм³рн/быарын/срэ±ин мтэн сиэ.

3. Кус(та) – мргээ, эттээ * моомууттас

2. ҰЛЭ-хамнас

Нууччалыы м ³ рйэх	Туруору тылбаас	Сахалыы м ³ рйэх
2.1. Дьэз ис-тас млэтэ (кы'ын)		
1. Сгребать снег 2. (уборка снега)	Хаар ыраастыыр, тм'эрэр	Хаар крдьэр
лоть лед	Муус кыралыыр	Муус к ³ й ³ р
3. Колоть/сложить дрова, занести поленья в помещенье Рубить/тесать дерево	Мас мастыыр, саа'ылыыр, киллэрэр	Мас хайытар/кыстыыр, са'аан уурар Мас кэрдэр/суорар
4. Щепать лучину	Тымтык хайытар	Тымтык тыыар
5. Прорубить прорубь	Ойбон дь ³ л ³ р, о ² орор	Ойбон алларар
6. Топить печь	О'ох оттор	Уот оттор
7. Чистить стойбище	Дал ыраастыыр	Дал харбыыр
2.2. От млэтэ		
8. Сенокос	Оттоо'ун	От млэтэ

9. Работать на сенокосе, косить траву	От оттуур	От охсор
10. Стоговать сено		Оту кэбис
11. Поднявшись на вершину стога топтать ногами при стоговании	От μ^3 э тахсан туран, кыдама'ыт бугулун ата'ынан тэпсэр	Оту тцстээ
12. Сгребать граблями	От кыраабыллыыр	От мунньар, харбыыр
13. Носить носилками копны	Бугул на'ыылкалыыр	Бугул та'ар, тцгэ±э харбыыр
14. Поднимать сено большими длинными вилами при стоговании	Бугуллары μ^3 лэн ылан, биир сиргэ мунньуу	Кыдамалыыр
15. Привозить сено	От а±алар	От тиэйэр
<i>2.3. Км' μ^{22} м тибмк</i>		
16. Собирать ягоды ... грибы	Отон, тэллэй хомуйар	Отоннуур, хапта±астыыр, моонньо±оннуур, дьэдьэнниир, сугуннуур... тэллэйдиир
17. Ягода поспела	Отон сиппит	Отон буспут
18. Варенье из земляники	Дьэдьэнтэн барыаннья	Дьэдьэн барыаннья(та)
19. Посолить огурцы		Огурсу туу'уур
<i>2.4. Иис-кцмс</i>		
<i>Нууччалыы μ^3 рийэх</i>	<i>Туруору тылбаас</i>	<i>Сахалыы μ^3 рийэх</i>
Шьет одежду	Та ² ас тигэр	Иистэнэр
Делает вышивку	О'уор тигэр	О'уор анньар
Вышивает бисером		О±уруо анньар
Ставит заплатку	Абырах уураp	Абырахтыыр
Кроет по образцу	Киэбинэн кырыйар	Киэбинэн бы'ар

£йг³р хатаа:

Чэйдэ
Мииннэ (кц³стэ)
Салабаарда

→ ^{3} р ←

кипятить чай
варить суп
ставить самовар

Баттах
Туу
Та²ас

→ ^{3} р(³р) ←

заплетать косу
плести вершу
прясть

13 №. Тыл μ^3 рийэ±ин с³пк³ дьм³рэлээ². Таблицанан сирдэти².

I. Ас- μ^3 л: алаадьы, собо, миин, суорат, кымыс, эт, тиэстэ, см³гэй, чэй, (то²) балык.

Ту'ан: үстээ, бүрүй, кут, астаа, кээс, та'аар, хотор, иирт, үр, кыс.

II. Булт-алт: куобах, кус, эт, собо, хаан, ис, харын, э'э, б'р'р, тайах.

Ту'ан: үл, сохсото иит, үргээ, ту'ахтаа, айата тарт, сүл, эттээ, хастаа, ырыт, кут.

III. Ұлэ-хамнас: муоста, муус, ойбон, от, мас, тиэргэн, хаар, ынах, са'аан, суол.

Ту'ан: аллар, солоо, сиппий, туруор, кэрт, тиэй, күрт, бас, ыа, к'й.

14 №. Тыл үрүйэтин кэ'эр түбэлтэни к'нн'рү.

1. Кыыс ма²ан солко та²аска о'уор тигэ олороро. 2. Биир ыстакаан буспут ууга чайнай ньуоска саахар кутабыт. 3. Байбал атын мүрдүгэр олоодо. 4. Ийэтэ о'ото оттомо суохтук бы'ыыланарын к'р'н м'±'р. 5. Сарсыардаа²²ы сибиэ'эй салгын хос и'ин толордо. 6. Олус итии күннэр турдулар, онон от күнүтэ м'лт'х. 7. Уол а'атыныын илимнэрин уура киирдилэр. 8. Холорук ытыйбытын курдук күрэ-ла²кы оттоох-мастаах сиргэ кэллибит. 9. Быйыл э'э мэнээгэ элбээн, кэтэх ыал сү'үлэрин сиэбит. 10. Утуйан хаалан автобуспар хойутаатым.

15 №. Нууччалыы тутуллаах этиини сахатыты².

1. Буспут кирпиччэни ньирэйдэр салаан сииллэр. 2. Эккэ анаммыт ыччат сү'үмү уу'атар сорук турар. 3. Бастаан т'рүллэригэр э'э о'олоро к'рб'т буолаллар, онтон ый буолаат к'р'н кэлэллэр. 4. 1993 с. П.А.Ойуунускай ы'ыа'ар ма²найгы хомуспут о'орбутум. 5. Манна сү'үм сыстыганнаах ыарыыларын утары үлэлээбитим. 6. Дойдубар кэлэн баран, ол тигибиин сал'аабытым. 7. С'пк' утуйууну туту'а сатыбын. 8. Валера илэ олоххо массыына ыытар ба'а санаатын толордо'о.

III түмүк. БИЛИҔИ САХА ТЫЛЫН ГРАММАТИКАТЫГАР КЕСТЕР АЛҔАС

---

20 §. Ұскээбит аат тылы туттуу

Саха тылыгар аат тыл үскүр ньымата олус элбэх.

1920-30 сс. тиэрмин, үйдүл суолталаах -ние, -ение, -ация, -изация, -фикация, -ство, -ость, -ование, -ирование формалаах нууччалыы аат тылы тылбаастыыр наада'а туохтууртан -ыы, -аа'ын, -ааччы сы'ыарыынан үскээбит аат тыл (отглагольное существительное) киирбит эбит: баттаа'ын, кэтирээ'ин, хамсаа'ын, колхозтаа'ын, итийи, сайдыы, салайыы) о.д.а.

Манньк халыып дьыала, наука истиилиттэн тахсан, кэпсэтии тылыгар киэ'ник тар'анна, т'рүт халыыптары түрүдэ [Петрова Т.И, 1996. – С. 23].

Са²а чаа´а	Т³рмт халыып	Ұ³скээбит аат тыл
Аат тыл	Быыбар тмүгэ	Быыбардаа´ын тмүгэ
Аат туюхтуур	Дьэни ³ р ³ м ³ ннцр ту´унан	Дьэ ³ р ³ м ³ ннээ´инин ту´унан
Сы´ыат туюхтуур	Тымныйан ыарыйда	Тымныйыттан ыарыйда
Туюхтуур	К ³ мүс к ³ рдцлэр	К ³ мүс к ³ рд ³³ ´ мнэ ыытыллар
Аттарыы халыып	Норуот ха´ан, хайдах м ³ скээбитин чинчийбитэ.	Норуот м ³ скээ´инин чинчийбитэ.

16 №. Туюхтууртан **-ыы, -аа´ын** сы´ыарыынан м³скээбит аат тылы синоним халыыбынан солбуй².

I. Халааннаа´ын содула, арыгыны атыылаа´ын, хонтуруоллаа´ын кц´мрцтэ, куластаа´ын тмүгнэн, киинэни интэриэ´иргээ´ин, омоннаа´ына суох, а´аа´ын малаа´ына, тустаа´ын быраабылата.

II. Субсидия к³рүлцтүн былааннаа´ын, т³р³³´үн ахсаана элбээ´инэ, бородууксуйаны о²ороо´ун аыйаа´ына, кредиттээ´ин кооперациятын сайыннарыыга фонда, ыччат пиибэлээ´инэ маассабай буолуута, ха´аайыннаа´ын дьо±ус к³рү²нэрин к³±млээ´ин.

17 №. Ұ³скээбит аат тылы булу². С³пт³³х халыыбынан солбуй².

Т³рмт аат тылынан:

I. 1. О±о идэтин таларыгар т³р³пцт *сүбэлээ´инэ* (сүбэтэ) наада. 2. Улахан ардах оттоо´ун мэттин атахтаата. 3. Роман сахалыы тылбаастаа´ына балачча мцгэй. 4. Би´иги махтаныыбыт му²ура суох. 5. Билигин ха´ыат аайы кириитикэлээ´ин элбэх.

II. 1. Бэлэмнээ´ин м³лт³±мттэн млэ кэмигэр сиппэтэ. 2. Эбии м³рэхтээ´ин уонна о±ону иитии кы´ал±ата сытытык турар. 3. Халааннаа´ын содулун туоратыыга мбүлээ´ин к³рүлцүт. 4. Табаары рекламалаа´ын инники к³м²²э тахсар. 5. Ұлэ боппуруо´угар ээл-дээл сы´ыаннаа´ыы м³±а а±албат.

Аат туюхтуурунан:

I. 1. Сыана *мүрдээ´инэ* (мүрдүрэ) тохтообот. 2. Ведомственной программаны мбүлээ´и²²э с³бүлэ´иилэри тм´ерсиэхтэрэ. 3. Сокуо²²а уларытылары киллэри ту´унан кэпсэттилэр. 4. Суруйааччы кыра норуот тиллиитин, у´уктуутун, хара±а а´ыллытын ойуулаабыта. 5. Ұмтү со±отуопкалаа´ы²²а са²а ирдэбил олохсуйда.

II. 1. Э´эм миигин кнц-дьылы билгэлээ´и²²э м³рэппитэ. 2. Дьон уокка былдьанытын куттала суо´уур. □. Са²а ньыманы олохтоо´у²²а м-харчы наада. 4. Конференция сити´иилээхтик барытыттан м³рдмүт. 5. Айыл±аны харыстаа´ын мгэ´ин тилиннэриигэ млэ син барар.

Тус туюхтуурунан:

I. 1. Хас биирдии табаарга *мэктиэлээ´ин* (мэктиэлиллэр) уонна дьэтигэр дьэри босхо *тириэрдэн биэри* олохтоно (тириэрдэн биэрэллэр). 2. Терроризмы тохтотууну ытарга млэлиллэр. 3. Кини

о±олорго үрцнц бэлэхтиириттэн астынар уонна онтон дуо'уйууну ылар эбит. 4. Дьон олоорор кыбаарталларын гастаа'ын кцскэ барыахтаах. 5. Арыгыттан сылтаан алкогольнай психоз тар±аныыта тахсар.

II. 1. Самолеттар к³тцнц о²оруохтара. 2. Ахсынньыга Ил Түмэн депутаттарын талаа'ын буолар. 3. Сайын дойдубар бара сылдыар ба±а санаалаахпын. 4. Прививкэ кэнниттэн ки'и этин температурата үрдээ'инэ тахсар. 5. Дьщллэ'ии сири бас билиигэ биэри тула барда.

Сы'ыат туюхтуурунан:

I. 1. Т³б³ сыгынньах сылдыаа'ынтан (сылдыан) менингит буолаллар. 2. Т³р³пцт о±отугар бол±омто уурбат буолуутуттан итинник бы'ыы та±ыстар тахса турар. 3. Ұлэ'ит ресурсатын балаансатын ³т³ к³р³н былааннаа'ын ыытылла илик. 4. Кризис сабардаа'ыныттан бала'ианньа ты²аа'ыныттан дьон-сэргэ сы'ыана уустугурда. 5. Бизнес-былаа²²а оло±уран барыллаа'ын ³йд³бүлү ылыахха с³п.

II. 1. Тыылга хаалбыт дьон үксэ хоргуйууттан ³лбүтэ. 2. Бэйэбит эрэ иннибитин к³рцнцбүтцнэн чэчириэхпит суо±а. 3. Миинэн и'эр атым охтуутугар сиргэ тү'үбэр муннубун эчэппитим. 4. Ситэ т³л³сп³т буолуу дири²ээ'иниттэн олох ыараата. 5. Нина дьм³гэтин к³±үлээ'ининэн «Мери Кей» косметиканы тар±атыынан дьарыктаммыта.

18 №. Ұ³скээбит аат тылы аттарыы халыыбынан уларыты². Холобур: Са²а турбут ыарыы дьон-сэргэ ³лүмлээ±ин, онон кутталлаа±ын и'итиннэрдилэр. - Са²а ыарыы туран дьон-сэргэ ³лбүтцн, онон кутталлаа±ын ту'унан и'итиннэрдилэр.

1. Ұҕс ыал «Ийэ хаппытаалын» биэриилэрин, ону олоххо киллэриилэрин толкуйдуулар. 2. Правительство сүрүн мунньа±ар к³рүлүбүт үп туттуллуутун отчуота буолан ааста. 3. Маастар о±олорго хомус о²о'уллуутун к³рд³рд³. 4. Оло²хо сир-халлаан айыллыытын сэ'эргиир. 5. Президент былаан туолуутун отчуоттатыа±а. 6. Айымньыга тү³лбэ тыл туттуллуутун ырытар. 7. Ұнээйи тулалыыр эйгэ±э ньыматыарын чинчийбит.

Ту'ан: ха'ан, туюхха, хайдах, ту'унан, т³'³.

19 №. Аат кэпсиирэлээх этиини туюхтуур кэпсиирэлээх этиинэн уларыты².

Бол±ойу²! -аа'ын, -ыы сы'ыарыынан ү³скээбит аат кэпсиирэ дьыала, наука тылыгар дьм³рэ. Саха т³рүт тылыгар к³нн³рү са²а±а -лаах сы'ыарыылаах кэпсиирэ ордук ³йд³нцмтү³. Холобур: Флеминг **үтү³тэ** - пенициллини арийыы. - Флеминг пенициллини **арыйбыт үтү³лээх**.

I. 1. Баара±ай бырайыактары олоххо киллэри - сүрүн сорукупут. 2. О±ону иити - ки'и аймах сүрүн сорууга. 3. Сылгы, ынах сүрүн а'ылыга - от. 4. Конференция былаана - ыарыы тар±аныытын тохтотор ту'унан дьщллэ'ии. 5. Моркуоп суогун и'ии ту'ата улахан. 6. Эдэр ыал ба±а санаата - бас билэр дьиэлэнии, т³р³пцттэртэн туспа олоруу. 7. Сахалыы массаж уратыта тугуй?

II. **Миэстэ атаста'ыылаах:** 1. Са²а сокуон олоххо киириэ±иттэн **о±о т³р³³'мнэ элбээтэ.** – Са²а сокуон олоххо киириэ±иттэн **о±о элбэхтик т³р^{мр} буолла.** 2. Халаан содулун туоратар үлэ сал±анар. 3. Түүлү м³рэтии ки'и аймах баарын тухары улахан интэриэскэ сылдьар. 4. Үары'ахтары эминэн хааччыйыы м³лт³х. 5. Нэ'илиэннэ±э итииини биэрии хойутуо±а. 6. Сэрэтэр үлэни ытыты тэтимэ бытаан.

-аа'ын, -ыы сы'ыарыылаах арахсыбыт кэпсиирэ (дьыала истиилэ)	Судургу кэпсиирэ (сүрүн истиил)	Холбуу кэпсиирэ (кэпсэтии тыла)
Муус харыыта та±ыста	Муус харда	Муус харан турар ү'ү
Дэлби тэптэрии ыытыллыа±а	Дэлби тэптэриэхтэрэ	Дэлби тэптэрэн эрэллэр ү'ү
Кэпсэтии барар	Кэпсэтэллэр	Кэпсэтэ олоролор
Уоруу түүн о ² о'улар	Түүн үүстүк уораллар	Ұксүн түүн уораллар

20 №. Арахсыбыт кэпсиирэлээх этиини холбуу кэпсиирэнэн уларыты².

Бол±ойу²! Хайа да омук тылыгар араас эйгэ±э туттар этии кэпсиирэтэ уратылаах буолар. Дьыала, наука истиилигэр судургу туохтуур кэпсиирэни **арааран этэр ньыма** баар (*расщепленное сказуемое*). Холобур: кэпсэтии ыытыллар – кэпсэтэллэр; к³м³ о²орор – к³м³л³р.

1. Улуустар уонна куораттар икки ардыларыгар дуогабар тү'эрсии о²о'улар. 2. Ч³л олох сиэрин олохтоо'ун ыытыллар. 3. Арыгылаа'ыны утары охсу'уу политикатын ырытыыны о²оролор. 4. Лицензията суох бултаа'ыны бобууну ытытыга үлэлэ'эллэр. 5. Имбэлииттэр саарбахтыыр боппуруостарыгар ыйытыыны биэрдилэр. 6. «ЭПЛ Даймонд» кэрэ а²ардарга анаан 40% чэпчэтиини бэлэхтиир. 7. Араас та'ымнаах тэрээ'иннэри, улуустаа±ы ыччат отделын кытта шефтэ'иини, к³рсү'үлэри бэйэлэрин к³±үлээ'иннэринэн тэрийэн ыыталлар.

21 №. Нууччалыы тыл ситимин икки араастык тылбаастаа². Холобур: оказывать помощь – к³м³т³ о²ор, к³м³л³с.

Давать совет, задавать вопрос, взять во внимание, проявить интерес, стоять в очереди, производится регистрация, идет подготовка кадров, идет выздоровление, идет уборка урожая, сделать замечание, производится акция милосердия.

22 №. **-ааччы** сы'ыарыынан ү³скээбит аат тыл хайдах и'иллэрин сыаналаа². Атыннык хайдах уларытыахха с³бүн толкуйдаа².

1. Түүлү билгэлээччилэр суруйалларынан, биирдэ к³стибүт түүл олоххо туолара сэдэх. 2. Кыллааччы – му²ха кынаттарыттан оту-ма'ы,

муу'у о.д.а. ыраастааччы. 3. Кредит ылааччылар шэнэн хааччыллыбыт буолуохтаахтар. 4. Ат спордун сэээрээччилэр ипподром²а мустубуттар. 5. Э'игини кытта бииргэ буолаары тийэн кэллим, мин, ыытааччыга холонооччу Мичийээнэ. 6. Кэнники кэм²э быар с'үрэр ыарыыта элбээбититтэн сылтаан, хаан туттарааччы ахсаана да а'ыйаата. 7. Бу дьа'ал хас биирдии нолуок т³л³³ччүгэ сы'яннаах. 8. Ұрдук м³рэ±и б'тэрээччи сыл ахсын элбээн и'эр, оттон шэнэн хааччыллааччы улам а'ыйыыр.

Туораа'ын: аа±ааччы, суруйааччы, буруйдааччы (обвинитель), буруйданааччы (обвинямый).

Били²²и саха тылыгар хайаа'ыны о²орор ки'ини барытын а²ар кырытыттан **-ааччы** сы'ярыылаах аат тылынан этии (тугу эрэ гынааччы...) истиили бутуйар, тыл култууратын, эстетикатын намтатар. Маны сэргэ саха т³рүт тылыгар **-ааччы** сы'ярыынан м³скщр мэлдьи буолар хайаа'ыны бэлиэтиир үгэс киэбэ баар. Холобур: *Сахалар сайын аайы ы'ях ы'ааччылар. Хас субуота ахсын «О'уокай киэ'этигэр» кырдыа±астар мустааччылар.*

23 №. Тиэкис тылын-³'үн чочуйу².

ПРЕЗИДЕНТ ТЫЛ ЭТИИТЭ ЭБЭҢКИЛЭРГЭ ЭРЭЛ САНАА КЫЫМЫН САХТА

1. Россия эбэ²килэрин III съе'игэр дойду араас регионнарыттан 40 делегат кэлэн кыттыыны ылла. 2. Съезд са±аланыытыгар СР Президентэ В.Штыров дири² ис хо'оонноох э±эрдэ тылы эттэ. 3. Кини Саха сирин уонна Россия эбэ²килэрин киэ² ы²ырыылаах форумнара ити а'ыйах ахсааннаах омук с'үрүн национальнай быраа'ыннныгыгын – Таба'ыттар к'үннэрин ыытыыны кытары тэ²²э дь³рэлэспитэ тирээн турар суолталаа±ын, РФ сиригэр-уотугар олорор эбэ²килэр дойду уонна республика социальнай-экономическай сайдыытыгар, культура уонна искусство эйгэтигэр, государственнай салалта органнарыгар киллэрбит кылааттара с³±үмэр улаханын то'о±олоон бэлиэтээтэ. 4. Ону сэргэ Вячеслав Анатольевич Саха сирин со±уруу оройуоннарын промышленнай ба'ылаа'ын салгыы сайдар кэскилин били'иннэрдэ. 5. Ол бы'ыытынан газ турбатын тутуу бырайыагын ырытан о²оруу са±аланна, Эльконнаа±ы хайа-металлургическай комбинаты тутуу шэтэ бара турар. 6. Итинэн сибээстээн, Президент съезд кыттыылаахтарыгар тулалыыр эйгэ харыстабылыгар уонна ха'аайыннаа'ын үгэс буолбут дьарыгын урукку оннунан хаалларыыга сы'яннаах проблемалары дьщллэ'иигэ уонна олору туоратыы суолларын тобулууга саамай к³хт³³х кыттыыны ылалларыгар с'бэлээтэ. («Саха сирэ» ха'ыаттан).

21 §. Тардыылаах аат тылы туттуу

Тардыылаах аат саха тылын улаханник сайдыбыт формалаах, биир уустук категорията буолар.

Тардыы – барамай ханнык эмэ сирэйгэ эбэтэр атын барамайгы сы'яанын к³рд³р³р тцр тылын ураты этигэн халыыба.

Билигин тардыы ситими атын ситиминэн солбуйан туттар цгэс олохсуйда. Холобур: *хомус тардыы* диир онн. *хомуска тардыы/оонньоо'ун* диэн этэри ордороллор.

24 №. Тардыы ситим оннугар атын ситими о²орбут тцбэлтэни к³нн³р.

2. Са²а дьыл иннинэ эккэ, сыммыкка сыана икки бцк црдцр. 2. Быйыл Дьокуускай куоракка сцрэххэ барыта 16 эппэрээсийэ о²о'улунна. 3. Хоско цнэр сибэккилэр кэрэ к³стццлээх буолаллар. 4. Москваттан сонуннары исти². 5. Билиэттэри касса театрыттан уонна цкс³кцлээх кииниттэн ыйытала'ы². 6. Кириип ыарыытыгар туттуллар эмтэргэ атыы сыанатын эбиини хонтуруолга ыллылар. 7. Сахалыы урууга уокка алгыс этии булгуччулаах кэрчик буолар. 8. Би'иги оскуолабыт сахалыы остуол оонньоутугар кцрэхтэ'ии ыытта.

25 №. Нууччалыы этии туруору тылбаа'ын к³нн³р³н аа±ы².

Бол±ойу²! Саха тылыгар бас билии суолтатын тардыы сы'яарыыта биэрэр, оттон нуучча тылыгар «притяжательное местоимение» (*свой, ваш, его, её, их*) туттуллар. Ону баты'ан тардыы ситимигэр эбии бэйэ, э'иги, кини о.д.а. солбуйар ааты туттар цгэс тар±анар. Онон саха тыла сыы'ырар.

1. Мин а±а амарах тапталын, кини к³мцскцр, харыстыыр дьикти кцц'мн (*его силу*) билбит дьоллоохпун. 2. Суруйааччы бэйэтин биир дойдулаахтарыгар сити'иилэри ба±арда. 3. Э'иэхэ уонна э'иги дьэиэ кэргэ²²итигэр дьолу-соргуну ба±арабын. 4. Оскуола ц³рэнээччилэрин уонна кинилэр т³р³пцтгэрин билии кцнцнэн э±эрдэлиибит. 5. «Киин планета» Э'игини бэйэтин кэрэ эйгэтигэр ы²ыраар. 6. Оноо±ор э'иги эбээлэргит, э'ээлэргит о±о эрдэхтэринэн бу оонньоуну киэ²ник билэллэрэ. 7. Хаты² баа'ын кини сылластан турар туо'унан мин саба баттаан кэбистим.

26 №. Этиини тардыы ситимин туттан тылбаастаа².

Бол±ойу²! *Свой, его* местоимениета суох нууччалыы этии тылбаа'ыгар сахалыы наада буолар тардыы сы'яарыытын к³тцтэллэр. Онон сахалыы этии суолтата уларыйар.

1. Сколько Вам лет? – Двадцать. 2. Оставайтесь вместе с нами на канале НВК «Саха». 3. Мы сами придумываем всякие проблемы. 4. Наденьте шапку, на улице холодно. 5. Мама дома? 6. Позвольте пригласить Вас на танец. 7. Уважаемые коллеги, разрешите начать конференцию. 8. С наилучшими пожеланиями Ваша дочь Катерина. 9. Опытные специалисты помогут Вам и Вашей семье лучше обустроиться в новой квартире. 10. Возьмите сдачу. 11. Можно к Вам зайти? 12. Дорогие студенты, поздравляем Вас с Днем Святого Валентина.

27 №. Аа±ы². Тарды ситим хас чилиэннээ±ин бы'аары². Сахалы тылбаастаан к³рм².

1. Министерство Здравоохранения Республики Саха (Якутия). 2. Зам. декана по учебной работе факультета иностранных языков Якутского государственного университета. 3. Государственный театр оперы и балета Республики Саха (Якутия). 4. Лауреат международного фестиваля Союза журналистов. 5. Трехкратный олимпийский чемпион по вольной борьбе. 6. Министерство сельского хозяйства Республики Саха (Якутия). 7. Всероссийская научно-практическая конференция школьников «Шаг в будущее». 8. Совет по языковой политике при Президенте Республики Саха (Якутия).

28 №. Тэрилтэ аатын саха тылын литературнай нуорматынан кылгатын, уларытан к³рм². Ханнык вариана ордугун толкуйдаа².

Бол±ойу²! Сорох тэрилтэ аатын туруору тылбаа'ыгар наада буолбат тыл эбэтэр сыы'а халыып киирэр.

1. Саха ҕр³спҕблҕкэтин номуукатын уонна идэ биэрэр м³рэ±ин министиэристибэтэ. 2. Саха ҕр³спҕблҕкэтин ыччат дьыалаларыгар, туризм²а, физкультура±а уонна спортка министерство. 3. Саха ҕр³спҕблҕкэтин Правительствотын и'инэн ГТАС Дьа'алтатын Дьокуускай куоратын салаатынан бэриллибит кэргэнни буолууга туо'у сурук. 4. Сунтаар улуу'ун Тойбохой нэ'илиэгин «Кыталык» культура Дьэитэ. 5. Саха судаарыстыбаннай мҕблҕрҕтм³тин математика±а уонна информатика±а институтун «прикладной математика» салаатын 4-с кууру'ун устудьуона. 6. Саха ҕр³спҕблҕкэтин нэ'илиэнньэ±э куттал суох буолуутун туоратыга Государственной Комитета.

29 №. Аа±ы². Тарды ситим чилиэнигэр ахсаан халыыбын с³пк³ тутту².

Бол±ойу²! Саха тылыгар ахсаа²²а с³пс³'мҕ нуучча тылыттан атыннаах. Тарды ситим²э элбэх ахсаан кэнниттэн ис хо'оонуттан к³р³н тыл биир ахсаа²²а туруон с³п.

I. Элбэх биирдээ±э – элбэх элбэхтээ±э: 1. Саха поэттарын кинигэтин атыылсата (1 кинигэ). – Саха поэттарын кинигэлэрин аатыласта (элбэх кинигэ). 2. (О±о, хаартыска) к³рд³р эрэ. 3. Сибэ мунньах (кыттыылаахтар, ы²ырыы) тахсыбыт. 4. Ыстатыйа±а (саллааттар, ийэ, сурук) ту'унан кэпсэнэр. 5. Кэнники кэм²э наука (термин, тылдыт) та±ыста. 6. Саха ҕр³спҕблҕкэтин мҕм³лээх (артыыс, кэнсиэр) буолла.

II. Хомуур суолталаах аат тыл: 1. Спорт национальной к³рм²нэрэ сайдалларыгар суолталаах. 2. Бу аппарат ки'и ис (уорган, ыарыы) бы'аарар. 3. А±ыс (о±о, атах) туруорбута. 4. Омук тылын билии (о±о, инники) буоларын умнумуохха. 5. Саха сирин (рҕс, уу) буорту буолла. 6. Туундара араас (сибэкки, ³²) дьэрэкээн солко былааты тэлгэппит курдук.

III. **Биир уустаах чилиэн кэнниттэн:** 1. Би'иги ошолорбут боронсуус, ньиэмэс уонна кытай тылын үрэтэллэр. 2. Быйыл оскуоланы кы'ыл уонна үрүмү к'үмүс (мэтээл) бүтэрбит ошол элбэх. 3. Тутуу уонна капитальной үрүмүсүн (ороскуот) саптыбыт. 4. Горнай уонна Кэбээйи (улуус) улахан уот турбут. 5. «Лена» уонна «Синема» (кинотеатр, билиэт, сыана) тус-туспа. 6. Эдэр поэт айымньыларыгар ийэ дойду, айылша, таптал (тема) сырдатыллар.

30 №. Ааһы². Тардыы ситим кыта кэпсиирэ ахсаанын с³пк³ тутту².

Болшойу²! 3-4 чилиэннээх тардыы истим ту'аны кытта кэпсиирэ биир ахсаа²а туттуллар.

1. Бу киинэшэ Россия норуоттарын (дьылшата – дьылшалара) (ойууланар – ойууланаллар). 2. Түрү норуоттарын (култуурата – култууралара) олус (майгынныыр – майгынна'ар). 3. Түа учууталларын (хамна'ын – хамнастарын) (коэффициена – коэффициентнара) (үрдүк – үрдүктэр). 4. Интернет ситимин форумугар барыта 116 кыттааччы (ыалдьыттаата – ыалдьыттаатылар). 5. Ки'и үс кута олошор (суолталаах – суолаталаахтар). 6. Музейга араас омук хому'а (баар – бааллар). 7. «Са²а ырыа» интерактивнай күрэх түмүгүнэн гала концерт билиэттэрэ (атыыланар – атыыланаллар). 8. Би'иги университетпытыгар авиация, уу уонна тимир суол каадырдарын бэлэмниир үрэхтэр (суохтар – суох).

22 §. Элбэх ахсаан халыыбын туттуу

31 №. Элбэх ахсаан сы'ыарыыта кэрчик аайы туох дэгэттээх туттулларын бы'ары².

Болшойу²! -лар сы'ыарыы элбэх буолары к³рд³р³р к³н³ суолтатын та'ынан, дьон б³л³шүн түмэн, хомуйан бэлиэтииргэ туттуллар. Маннык халыып уус-уран, публицистика, дьыала истиилигэр к³ст³р.

I. **Уус-уран айымньыга:** 1. Ол курдук, Макаардар, Хабыччалар мунньахтан мунньахха сырыттылар. 2. Молоохтор быыкаайык тыылаар тумсуттан иирэшэ баайыллан турар. 3. Онтон ошус улам-улам дугунар буолан истэ, Лэглээриннэр харахтара сырдаан истэ. 4. Би'иги нэ'илиэкпит үксэ Поповтар. 5. Мин куруутун икки эрээтинэн стройдаабыт дьоннор кэккэлэрин к³р³бүн: бииригэр үчүгэй дьон – би'ирэбиллээх геройдар: Корчагиннар, Давыдовтар, Нагульновтар, икки'игэр ку'ашан дьон – омсолоох геройдар: Половецкайдар, Литьевскэйдэр.

II. **Публицистикаша:** 1. Таатталар инникигэ эрэллээхтэр дуо? 2. Мэ²элэри тохсуннуу кынчарыйда. 3. Буруйдаахтары норуот дьүлүгэр та'арыахха. 4. Басты²нары Россия конкурсугар к³рү³хпүт. 5. Тымныы дьиилээхтэр эрэйдэрэ. 6. К³рб³т³р иэдээннэрэ. 7. Киирбит үп халаан уутуттан эмсэшээбиттэргэ барыаша.

III. **Дьыала тылыгар:** 1. Депутаттар быыбардааччылар холбо'уктара киллэрбит этиилэрин пууннарынан арааран куоластаатылар. 2. Олохтоох табаары о²орооччулар бородууксуйаларын,

табаардарын уонна $^{323}\text{л}^3\text{р}^{\text{мн}}$ бэрээдэктээ'ин ту'унан. 3. Ха'аайыстыбаннай уопсастыбалар уонна табаарыстыбалар салайар уорганнарыгар СР бэрэстэбиитэллэрин таларга хандьыдааттары, олоор боломуочуйаларын толорор бэрээдэктэрин бы'аарыы. 4. Сонуннары киэ²ник тар±атар средстволарга бэриллэллэр. 5. Интэриэстээх министерстволары, ведомстволары уо.д.а. тэрилтэлэри уонна биирдиилээн дьону кытта бииргэ ыытар семинардарын, сүбэ мунньахтарын уо.д.а. мероприятияеларын ытыгы киирэр.

32 №. -лар сы'ыарыылаах элбэх ахсаан халыыба наука истиилигэр туох суолталаа±ын $^3\text{йд}^{33}\text{н} \text{к}^3\text{р}^{\text{м}^2}$. Сүрүн истиилгэ $\text{к}^3\text{'3}\text{р}^{\text{м}^2}$.

Бол±ойу²! Наука истиилигэр элбэх ахсаан халыыба тыл оло±ор эбиллэн тиэрмин суолталаах туттуллар.

Тыл оло±о+лар: 1. Электричествонь ууга суураллымтыа туустар, солохтор уонна а'ыыбалар а'араллар. 2. Сэлээппэлээх тэллэйдэртэн ураты тццнцк тэллэйдэрэ бааллар. 3. Сэбирдэххэ маарынныыр араас $^{32}\text{н}^{33}\text{х}$ сэбирдэхти²и лабыкталар киэ²ник тар±аммыттар.

Тыл оло±о+лаах+лар: 1. Кириэстии сибэккилээхтэр сэбирдэхтэрэ умнаска уочаратынан олоороллор. 2. $\text{К}^3\text{н}^3$ кынаттаахтар икки $\text{б}^3\text{л}^3\text{хх}^3$: у'ун уонна кылгас бытыктаахтарга арахсаллар. 3. Бүтэй туйахтаахтар кэргэттэригэр ханнык кыыллар киирэллэрин ааттаталаа.

Тыл оло±о+ты²ы+лар: 1. Бэдэр – куоскаты²ылар этэрээттэрин саамай сиэмэх бэрэстэбиитэлэ. 2. Бурдукту²улар астары – туораах. 3. Аан дойдуга оо±уйду²улар 3485 ты'ыынча $\text{к}^3\text{р}^{\text{м}^2}$ нэрэ баар.

Тыл оло±о+ааччы+лар: 1. 150-200 м³л. сыллаа±ыта Саха сиригэр сыыллааччылар былыргы мйэтээ±и сорох $\text{к}^3\text{р}^{\text{м}^2}$ нэрэ м^3 скээн сылдыбыт. 2. Таба±ы боруобалааччылар ол кцнтэн са±алаан «никотиновой зависимоска» кириэхтэрин с³п. 3. О±уруот а'ынан дьарыктанааччыларга ту'алаах сүбэлэр.

33 №. Наада сиригэр биир ахсаан халыыбын туттан аа±ы².

Бол±ойу²! Били²²и саха тылыгар -лар сы'ыарыыны истиил суолтата суох, тцбэ'иэх туттуу мцс. Ол $\text{т}^3\text{р}^{\text{м}^3}$ тэ нуучча тылын ахсаа²²а ситимин мцкцтцц буолар. Саха тыла нуучча тылыттан элбэх ахсаан халыыбын «о±ор±оон» туттубат уратылаах. Ол оннугар биир ахсаан халыыбынан элбэ±и $\text{к}^3\text{рд}^3\text{р}^3$ р ньыма араа'а элбэх.

Ахсаан аат: 1. 40-тан тахса араас общественной тцмсцлэр бааллар. 2. Аныгы дьон 2-3-тцц мрдцк м^3 рэхтээхтэр. 3. Ыраах Дьаа²ы улуу'угар алтынныы 5-10 кцннэригэр ыччат нэдиэлэтэ ытыллар. 4. Сир шарыгар 80 дойдуга 110 национальной Кииннэр млэлииллэр. 5. «Алмаасэргигэнбаан» филиаллара 22 улууска млэлииллэр. 6. Тапталлаах э'элэрин, 6 кыргыттар, 5 кцтц³ттэрэ, 14 сиэннэрэ итиитик э±эрдэлииллэр.

Паараласпыт аат тыл: 1. м^3 ннэр-к³йццрдэр мусталларын суох о²орор млэ са±аланна. 2. Нэдиэлэни бы'а хаайтарбыт дьон ки²нэрэ-

наардара алдыанар. 3. Ұғис элбэх сә'эннәрдәэх-сәппәннәрдәэх ки'и. 4. Редакцияға қи ахсын суруктар-бичиктәр б^{3±3} киирә тураллар.

Предмет биир буолбатаһын ыйар тыл: 1. Итинэн сибээстәэн араас санаалар киирдиләр. 2. Президент Путин телевизорга к^{3рд3хх3} араас к^{3рсм} үләргә чәйинән эрә му^{2урданар}. 3. Кини элбэх бириәмийәләр, наһараадалар ха'аайыннара буолар. 4. Суруйааччылар айымньыларыгар араас ү'йәннәри, остуоруйалары килләрәлләр. 5. Қи Дь^{3'3г3й} Айыы ту'унан араас ^{3рүттәэх} билииләри түмән анал кинигәни та'ардыбыт.

Хомуур 3йд3бүл: 1. Муниципальной автобустар ку'аһанлык сылдыаллар. 2. Саас кустар кәлләхтәринә сүгүн ү^{3рәммәт} этибит. 3. Қи үн буолан от-мас сәбирдәхтәрә са'арбыт кәмә этә. 4. Саха кылаастарын элбәтәр сорук турар. 5. Кинигәләр дьоннор курдук араастар. 6. Бәйдие сылдыар ыттары суох о^{2орор} ту'унан дьа'ал ылылынна.

Тиәрмин суолталаах тыл: 1. Кылгас кәм устатыгар сүрәкәләс клеткалар т^{3үрүйән} кәби'әлләр. 2. Би'иги долгуннарбытыгар Гоша Васильев-Джида «Мин сахабын» диән ырыатынан ыалдыттыыр. 3. Синтетическәй витаминнары ту'анар наадалаах. 4. Билигин гепатит билләр-биллибәт вирустара олус элбәхтәр. 5. Проблемаларбытын үксүгәр бәйәбит толкуйдаан та'арар үгәстәэхпит.

Айыла к^{3стүмтә}: 1. Ұр кәм^{2э} курааннар турбуттара, а'ы^{2а} буулаабыта, ха'ы^{2нар} эрдә түспүттәрә. 2. Ұл^{3н} улуу'угар улахан ардахтар тү'әлләрә күчүлләр. 3. Быйыл Россия үрдүнән улахан тымныылар түстүләр. 4. Арһаа улуустарга күстәэх тыаллар тү'үхтәрә. 5. Саас то^{2оруулар} буоланнар, быйыл сир а'а кыайан үммәтә. 6. Ыас хара былыттар арһаа диәкиттән халыйан таһыстылар.

Куруук биир ахсаа^{22а} турар тыл: 1. Ұғис дьоннор түлләрин аахайбакка эрә умнан кәби'әлләр. 2. Ыччаттарга анаан туох тәрә'иннәэххити? 3. Данил кулгаахтара кытта умайда. Дьахтар кыыспыт иэдәстәрин к^{3р3н} ылаат, умса к^{3рд3}. 4. Кыахтаргытын толору ту'аны².

Биир уустаах чилиән: 1. Медицинскәй уонна психологическай наукалар доктордарын... 2. Нуучча уонна саха литератураларын тә^{2ни} тутан ү^{3рәти}. 3. Сахааһа уонна Александр Бурнашәвтар айар киэ'әләрә буолан ааста. 4. «Кудук» кинигә кы'ата республика үгис куораттарыгар уонна улуустарыгар кинигә атылыыр маһа'ыыннардаах.

34 №. Тиәкис тылын-³үн чочуйу². Элбэх ахсаан сы'арыытын к^{3±үрәти}².

1. Би'иги учуонайдарбыт алкоголь ки'и организмыгар дьайыытын молекулярнай механизмнарын, Хоту сир усулуобуйатыгар арыгыга ылллары ү^{3скә}'инин генетическәй уонна экологическай уратыларын чинчийбиттәрә 20 тахса сүл буолла. 2. Киниләр ылбыт түмүктәрин аан дойдуга бүтүнүчүгәр билинниләр, эмчиттәр, ол и'игәр наркологтар уонна үгис дойдудар арыгы о^{2орор} промышленностарын специалистара үләләригәр ту'аналлар.

3. Быстахтык ыллахха, ки'и организмыгар этиловай испиир бәйәтә буолбакка, ол ки'и организмыгар киирән аты^{22а} кубулуйар

бородуукталара буортулаахтарын бы'арбыттара. 4. Ол и'ин ол бородуукталар т³'³н³н тиргэнник м³скщллэр уонна т³'³н³н бытааннык атын бородуукталарга кубулуйаллар да, соччонон алкоголь ки'и организмын сү'үрдэр кцү'э улаатар, арыгыга ылларыы тиргэтиир. 5. Оттон алкоголизм диэн ки'и арыгыттан тутулуктаныыта буолар. 6. Ити уларыйыылар т³'³ тиргэнник баралларын ту'ааннаах ферменнэринэн бы'аараллар, олоҥ формалара генетическэйдик бэриллэр. 7. Планета хоту ³ттүн мҕс олохтоохторун мҕстэрин организмыгар испири тиргэнник а'ытар, ол оннугар испиир сү'үрдэр бородуукталарын бытааннык аты²²а кубулутар ферменнэр формалара элбэх буолар. 8. Ол и'ин ити дьон организма алкоголь дьайыытын кыайан тулуйбат. 9. Онон арыгыны элбэхтик истэхтэринэ, соматическай алкогольнай ыарыыга ылларыылар, арыгы'ыт буолуулар элбиир.

9. Араас к³лү³нэ дьо²²о арыгы дьайыытын кыайан тулуйбат геннэрэ тар±аныыларын тэ²нээн к³рүцү арыгы'ыт т³р³пцүттэрдээх уонна эбэлээх, э'элээх ыччаттар, Россия хоту ³ттүгэр олохтоох норуоттарга барыларыгар, арыгы'ыт буолар кутталара улааппытын к³рд³р³.

10. Итинник иэдээннээх бала'ыанньа м³скээбитин к³нн³р³рг³ тугу о²оруохха, общество оло±ун чэбдигирдэргэ ханнык дьа'аллары ылыахха с³бүй? («Ч³л олох сиэрэ: тылтан – дьыала±а» доктрина. СР Вице Президентин А.К. Акимов «Якутия», «Саха сирэ» ха'ыакка интервьютуттан).

23 §. Сахалыы тм'үк халыыбын уларытыы

Аат тыл атын тылга ситимин к³рд³р³ халыып тм'үк (падеж) диэн ааттанар. Оттон аат тыл тм'үгүнэн уларыыыта тм'үктээ'ин дэнэр. Онон этиинин о²орорго улахан оруоллаах. Тугу туох соруктаах этэрбититтэн к³р³н, тылы ту'ааннаах тм'үккэ туттабыт. Холобур: Алааска бардыбыт. – Алаастан бардыбыт. – Алаа'ынан бардыбыт. [Саха били²²и тыла. Морполуогуйа. – Дьокуускай, 2009. – С. 64].

Саха тылыгар судургу тм'үктээ'ин уонна тардыылаах тм'үктээ'ин диэн араараллар.

Судургу тм'үктээ'ин

№	Тм'үк	Ыйытыга	Холобур:
1	Т ³ рүт	Ким? Туох?	Кинигэ
2	Араарыы	Кимнэ? Туохта?	Кинигэтэ
3	Сы'ыарыы	Кимиэхэ? Туохха?	Кинигэ±э
4	Туохтуу	Кими? Тугу?	Кинигэни
5	Та'аарыы	Кимтэн? Туохтан?	Кинигэттэн
6	Туттуу	Киминэн? Тугунан?	Кинигэнэн
7	Холбуу	Кимниин? Туохтуун?	Кинигэлиин
8	Тэ ² нии	Кимнээ±эр? Туохтаа±ар?	Кинигэтээ±эр

Тардыылаах тм'үктээ'ин

№	Түмк	Бйытыга	Холобур:
1	Т ³ рүт	Ким? Туох?	Кинигэм, кинигэ ² , кинигэтэ
2	Араарыы	Кимнэ? Туохта?	Кинигэбинэ, -±инэ, -тинэ
3	Сы'ыарыы	Кимиэхэ? Туохха?	Кинигэбэр, -±эр, -гэтигэр
4	Туохтуу	Кими? Тугу?	Кинигэбин, -±ин, -тин
5	Та'аарыы	Кимтэн? Туохтан?	Кинигэбиттэн, -±иттэн, -титтэн
6	Туттуу	Киминэн? Тугунан?	Кинигэбинэн, -±инэн, -тинэн
7	Холбуу	Кимниин? Туохтуун?	Кинигэбиниин, -±иниин, -тиниин
8	Тэ ² нии	Кимнээ±эр? Туохтаа±ар?	Кинигэбинээ±эр, -±инээ±эр, -тинээ±эр

35 №. Холбуу түмккэ турар тылы с³пт³³х сиригэр **кытта** ды³ү³лүнэн солбуйан аа±ы². Холобур: Суруйааччылыын түспүт хаартыска миэхэ күндү. – Суруйааччыны кытта бииргэ түспүт хаартыска күндү.

1. Тарбаахаттын астыахха. 2. «Киин радиолыын» бииргэ буолу². 3. Болдьоммут чааска кулуупка о±олуун-дьахтардыын бары кэлбиттэрэ. 4. «Оптик-центрдыын» тулалыыр эйгэни са²алыы к³р. 5. Бу дойду оттуун-мастыын атын эбит. 6. Аныгы кэм Кэрэ Куотунуун сэ'эргэ'иитин са±алыахха. 7. Алаас ну'ара² салгыныныын, түптэ сытыныын, үт-сү³гэй а'ыныын ки'иэхэ ³лб³т мэ²э уутун тэ²э буолар. 8. Саха дьоно атын омуктардыын иллээх олоорор үтү³ үгэстээх.

36 №. Сы'ыарыы түмккэ турар аат тылы с³пт³³х халыбынан уларытан аа±ы².

1. Ийэм Елизавета Константиновна сахалыы та²а'ы тигиигэ норуот маастара. 2. Республика±а биллэр ырыа'ыт, мелодист Аркадий Алексеев 70 саа'ын бэлиэтиир дьоро киэ'этэ буолар. 3. Уокка сиэтиилэргэ отделение тэрийбитэ. 4. Александр Контоев к³²үл тустууга чемпион үрдүк аатын ылла. 5. Батта±ы креативнай кырыйыыга конкурска кыттааччыларга биллэри. 6. Билигин ыччакка ү³рэнэригэр с³пт³³х усуллубуйа тэриллэр. 7. Кирип ыарыытыгар туттуллар эмтэргэ аты сыанатын эбиини хонтуруолга ыллылар. 8. Би'иэхэ хамнаспыт ³сс³ да кэлэ илик.

37 №. Туттуу түмккэ турар аат тылы с³пт³³х халыбынан уларытан суруйу².

1. Сылгыны научнайдык чинчийиинэн дьарыктанар со±отох институт баар. 2. Бэйэбин олоххо миэстэбин булбут, дьоллоох ки'инэн аа±ынабын. 3. Алёша кыра эрдэ±иттэн дэгиттэр талааннаах о±онон биллибитэ. 4. Кыргызтар күлүмүрдэс стекляру'унан, стразанан киэргэтиллибит бейсболкалары астына кэтэллэр. 5. Балтым куру'уокка

м²кцнэн дьарыктанар. 6. Анименан интэриэ'иргиир ыччат кулууба тэриллибитэ олус мчгэй. 7. Аныгы саха дьахтара ханнык да эйгэ±э үлэлээтэ±инэ, ³йцнэн-санаатынан, билиитинэн-к³рцтцнэн, м³рэ±инэн эр дьонтон хаалсыбат.

38 №. Сыстыы ситими тардыы ситиминэн уларыты². Холобур: Мастан, туостан о²о'уктар (Из чего? Изделия из бересты, дерева). – Мас, туос о²о'уктар.

1. Халба'ыттан торт о²орон дьизэлээхтэргитин кцндүлм³ххүтцн с³п. 2. Охтон ытыыга дьахталларга Светлана Олещук бастаата. 3. П.Н.Сокольников саха бастакы м³рэхтээх быраа'ынан буолар. 4. «Эпсорин» таба пантытыттан о²о'уллубут са²а препарат. 5. Ордожникидзе буолуоссатыгар муустан о²о'уктар о±о аймах хара±ын саататаллар. 6. Фибраттан тигиллибит чулку кэтэргэ сымна±ас. 7. «Сардаана» фабрика киис, са'ыл тириититтэн тигиллибит бэргэ'элэри атыыга та'арда.

39 №. Тардыы ситими сыстыы ситиминэн уларыты². Холобур: Баа'ынай ха'аайыстыбата – Баа'ынай ха'аайыстыба.

1. Д³лү'м³н ута±а курта±а ыалдьар дьо²²о ту'алаах. 2. Эдэр специалистарга Правительство аатыттан махтал суругун туттардылар. 3. Би'иги тыа быы'ынан омоох суолун устун айаннаан истибит. 4. Наташа уол хара±ар хайдах да хатаммат этэ. 5. Мас тарды'ыыта спорт национальной к³рү²э буолар. 6. Саха омуга былыр-былыргыттан илдьэ кэлбит мтү³ мгэстээх. 7. Цирконий таа'а алмаа'ы солбуйар диэн этэллэр. 8. Саха ³'үн хо'ооно этэринэн.

40 №. Скобка и'иттэн с³пт³³х диэбит халыыпкытын талан аа±ы². Саха уонна нуучча тылыгар ханнык ыйытыы турарын тэ²нээн к³рү².

I. 1. О±о утуйа сытар (ки'иэхэ – ки'ини) мэ'эйдиир. 2. Мин (табаарыспын – табаарыспар) эркин курдук эрэнэбин. 3. А±ам (ма'ы – маска) у'анарын с³бүлүцүр. 4. О±онньор (киискэ – кии'и) бултуур. 5. Кыыс (тапталын – тапталга) бастаан билинэрэ с³п дуо? 6. Кэлбит дьон Президент (этиитинэн – этиитин) астыннылар. 7. 90-с сылларга (ваучеры – ваучерынан – ваучер) эргиниитэ са±аламмыта.

II. 1. Студеннар кини научнай (үлэлэринэн – үлэлэрин) ту'аналлар. 2. Эн (моданы – моданан) интэриэ'иргиигин дуо? 3. Кылаас о±ото барыта (хомус – хомуска) тардар. 4. (Маамыктанан – маамыкта) быра±ыыга күрэхтэ'ии буолар. 5. Ы'ях кэтэ'иилээх кэмэ (ат – атынан) сцүрдүцү буолар. 6. Би'иэнэ итинтэн (тугунан – туох) уратылаа±ый? 7. (Сэллигинэн ыалдьар – сэлликтээх) икки ки'и балыы'а±а киирэн баран эмтэммэтэхтэр.

III. 1. Ты²а±ын онно (рентге²²э – ренгенинэн) к³рү³хтэрэ. 2. Би'иги (ардахха – ардахтан) дэлби сытыйан кэллибит. 3. Уоллара тас (к³рү²үнэн – к³рү²э) б³д³²-сада² ки'и эбит. 4. Ки'и хайа омук буолара (тылынан –

тылыттан) биллэр. 5. Оскуола котельная газ (оттукка – оттугунан) мэлээр. 6. Эдьийим хаппыста (сэбирдээр – сэбирдэинэн) эти суулаан голубцы о²орор. 7. Би'иги табабытын (быанан – быаа) баайан туруордубут.

41 №. Тү'үк халыбын бол[±]ойу². Сахалы с³пт³³х халыбынан солбуйан усту².

1. Ұксүлэрэ сыы'а эмтээ'интэн, тымныйыттан, менингиттэн истибэт буолаахтаабыттара. 2. Зарина оскуолатын кы'ыл к³мүс мэтээлинэн бүтэрбитэ. 3. Зоя – саха дьахтарыгар толугу-мааны к³рү²нээх, майгылаах тү³тэ ки'и. 4. Би'иги тыабыт сирин дьонун биир сүрүн дьарыгынан булт буолар. 5. Куу'унан атылыыр ма'а'ыыннар сыаналара ырынактан чэпчэкилэр. 6. Ойуур дьэдьэнин биир уратытынан кини тымныны тулуйумтуота, ыарыга бэриммэтэ буолар. 7. Айаал кыра сылдьан хара'ынан улаханлык ыалдыбыта. 8. Мальта олохтоохторо тас к³рү²нэринэн арабтарга маарынныыллар.

24 §. Солбуйар ааты туттуу

Саха тылын ү³рэхтээхтэрэ бэлиэтиллэринэн, солбуйар аат тус ис хо'оно суо'ун, солбуйар суолтата киз²ин бы'ыытынан, са²арыы түгэнин кытта ситимнээх. Т³рдүттэн солбуйар айылгылаах буолан, т^{3'3} да а'ыйа'ын и'ин, тылга оруола олус улахан. Дьон кэпсэтэрин ³йд^{3'3}рүн хаачыйар коммуникативнай функцияны толорор. Суолтата сибилегин са²арар кэм²э эбэтэр кэпсэтэр түбэлтэ[±]э туох ³йд³бүлү солбуйарыттан тутулуктаах. Онон атын бэйэмни са²а чаастара чопчу ³йд³бүлү биэрэр «толору» бэлиэ буоллактарына, солбуйар ааты кэпсэтиигэ эрэ аналлаах «кураанах» бэлиэ, «күлүк» тыл курдук к³рү³ххэ с³п [65, С. 97].

Солбуйар аат ити уратыта диалогка ордук к³ст³р: - Хайа, бу мин эмим ханнаны? – Эн ким²иний? – Макаар диэн этим (СО). Манна мин, эн диэн тус-ту'унан солбуйар аат, ким этэриттэн тутулуктанан, биир суолталаммыт. ¹ Ұ'үс ки'и кэпсэтиигэ кыттара буоллар, кини диэн эмиэ Макаар диэн анал ааты солбуйуон с³п, холобур: - Ээ, кини д³йү²ү, истибэтэ[±]э буолуо... Эбэтэр на'а уопсай чопчу биллибэт ис хо'оонноох манлык этиини аа'ы²: Ол урут хайа дойдуга ким иннигэр, т^{3'3} ³р барары ким да билбэт (АА).

Солбуйар ааты истиил араа'ыгар туттуу уратылаах. Нуучча тылын ү³рэхтээхтэрэ аахпыттарынан, сирэй солбуйар аат уус-уран истиилгэ дьыала тылын-³'үн кытта кытта тэ²ниир буоллаха, 7 т³гүл, оттон ү³рэх кинигэтигэр (наука тылыгар) 3,5 т³гүл элбэхтик туттуллар.

---

¹ «Непосредственный контакт участников диалога, его ситуативная восполняемость, возможность использования говорящими предситуация, которая определяет тему и является своеобразным «прологом» к высказыванию, – всё это позволяет использовать местоимения в разговорной речи несравненно чаще, чем в книжной» [10, С. 271].

42 №. Сирэй солбуйар ааты булу². Иккис кэрчиккэ сирэй солбуйар аат то±о элбэхтэ хатыланарын бы'аары².

Бол±ойу²! Сирэй солбуйар аат кэпсэтии түгэнин кытта ситимнээх, онон кэпсэтиигэ кыттар дьон аатын солбуйар. 1-кы сирэй са²арааччыны, 2-с сирэй истээччини бэлиэтиир. Солбуйар аат хатыланан туттулунна±ына, (**актуализация**) иэйии кцц'ин к³рд³р³р.

I.... Сү³дэр к³хсүн этитэр. Кини бу ыал кыы'ын сирэрэ диэн баар буолуо дуо?! Ёр со±ус олорбохтоон баран, и'иллэр-и'иллибэттик са²а та'арда:

- Э'иги о±о±ут курдук кыы'ы кэргэннэммит ки'и, ама, дьоллоохпун дэммэт этээ!

Харатаайап кулуба ү³рэн хара±а ча±ылы²ныы тү'эр. Кини эдэригэр түспүт курдук, эрчимнээхтик хамсанан, күлэн-салан мичийэр.

- Эн, би'иги о±обутун с³бүлүр буоллаххына, ыйыттаран к³рү³ххүн?

- Мин курдук тулаайах ки'ини э'иги о±о±ут с³бүлүрэ биллибэт.

<...>

II. - Маайа, итэ±эй *миигин*, та²ара иннигэр этэрим курдук этэбин... Мин т^{3'3} да эйиэхэ тэ²э суо±ум и'ин, мин эйигин ис сүрэхпиттэн таптыбын... Биллэн турар, э'иги, баайдар, ким элбэх баайдаа±ы, халы² харчылаа±ы таптыгыт... Оттон, би'иги, ыал хамначчыттара, дьада²ылар сордоохтор, ыраас сүрэхпитинэн эрэ таптаахтыыбыт, би'иги ылсы'ар-бэрсигэр түспүт-баайбыт суох...эн бу дьү'үннээх та²астаах-саптаах ки'ини тэ²нээх до±ор туттары² биллибэт. Ол и'ин бэйэбэр тийинэр ыар санааны ылыммытым. (*Николай Якутскай. «Т³лк³»*)

43 №. Диалогу бол±ойон аабын: 1-кы, 2-с сирэйгэ турар солбуйар аат к³ппүт сириҥ ыйыҥ. Этии чилиэнин кылгатыы туох стилистическэй дэгэттээ±ин толкуйдаан:

Бол±ойу²! Кэпсэтии истиилин биир лингвистическэй бэлиэтэ этии чилиэнин кылгатыы (**эллипсис**) буолар. Дьон кэпсэтэригэр 1-кы, 2-с сирэйгэ турар солбуйар аат кылгыыр, оттон суолтатынан кэпсиирэ сы'яарыта буолар.

- Хайа, до±оор, (эн) бу тугу үлэлиигин? – Оттон (эн) к³рб³ккүн дуо, (мин) тугу үлэлиирбин. Бука, ки'и кццскэ үлэлии турда±ына, (э'иги) итигирдик ыйытаргыт баар ээ. – Кү³х, хата ыл эрэ, кыра со±устук (би'иги) бырыылыах. – Хайа, (би'иги) туохха оонньуубут? – Босол, (эн) балыйаары гына±ын дуо? Хата, (мин) балыттарам суо±а (*Суорун Омолон. «Кү³х К³пп³»*).

44 №. Литературнай нуорма±а киирбэт халыыбы ыйыҥ. Солбуйар аат сы'яарытын бол±ойун. Ханнык истиилгэ дьү³рэтин бы'аарыҥ:

Бол±ойу²! Кэпсэтии истиилин биир уратыта литературнай нуорма±а киирбэт халыыбы туттуу буолар. Саха тылыгар солбуйар аакка экспрессивнэй-эмоциональнай дэгэти биэрэр ньыма араа'а элбэх: 1) кылгатыы; 2) сы'яарыты тү'үк сы'яарытын хо'улаа'ын; 3) силли'ии; 4)

ханыхлаан этии; 5) хо'улаан этии; 6) туттуу тм'жк сы'ыарытын эбии; 7) модальной сы'ыаны к³рд³р³р сы'ыары: **-ник, -с, -кай, -²эй, -ый.**

I. 1. - Оттон, а±аа, би'и ха'ан суруттарабыт? 2. Э'и икки эйэлээххит, бэйэ-бэйэ±итин тапта'аргыт буоллар, миэхэ дьолум ол буолуо этэ. 3. Онуоха бу миэхэ±э орден кэллэ. 4. Оттон миэхэ±э ха'ан эмэ таарыйыа² суо±а дуо? 5. Мин эйиэхэ±э букатын туора ки'ибин эбээт. 6. Эн би'икки мантан тэскилии охсуох. 7. Бары-барыта суруктаах-бичиктээх. 8. Оол-ол турар хомо±о сытар кини. 9. Бэйэлээх бэйэм киэнэ. 10. Ха'ан эрэ ханна эрэ уурбуттаа±ым. 11. Тугун-ханныгын сура'ан бил.

II. 1. Би'игинньиктэри кытта ыыспа±а олорор м'м³. 2. Самантыкайгынан сирэйгин бы'ыта сыспыт ки'и баар ини. 3. Киэр буолу², э'игинньиктэри бм'н киллэрбэттэр. 4. Оччолоохойу к³рдм² ини. 5. Ким²иний? Хантан мин ааппын билэ±иний?.. 6. Сити²эй бэйэлээх суманна са'а сыппыт эбит дуу? - Туохпутуй ол эмиэ? 7. Ханна±ыный, сирэ±им чопчута? 8. Оннук-маннык буолума. 9. Илэ бэйэтинэн кэллэ. 10. Туох-туох диигин? 11. Сол кини илиитин анныттан Аанчыгым кыа-хаан ортотугар сытан, барбыта...

45 №. **Кини** солбуйар аат дьыала, наука истиилигэр тугу бэлиэтиирин ³йд³³н к³рм². Сирин истиилгэ к³'³рм².

Бол±ойу²! Дьыала, наука истиилигэр солбуйар аат 3-с сирэйэ тыыммат предмети бэлиэтииргэ туттуллар. Оттон саха тылыгар кэпсэтии уонна сирин истиилгэ **ким, кини** солбуйар аат ки'иттэн атын предмети бэлиэтииргэ туттуллара сыы'а. Холобур: Са²а оскуола тутулубут. **Кини** дэриэбинэ киинигэр турар. Тэ²н.: Ол оскуола, м³рэх тэрилтэтэ.

1. Боломуочуйалаах орган председателин уонна **кини** солбуйааччытын талар. 2. Олорор дьэини наймыла'ааччыларга **кинилэргэ** о²о'улар ³²³ и'ин маннык т³л³бмрдэр олохтонолор. 3. ...Саха Республикатын уонна **кини** норуотун былдьаммат баайа-дуола буолар. 4. Предприятиелар финансовай-ха'аайыстыбаннай мэлэрин былааннарын бигэргэтэллэр, **кинилэр** дьа'алларыгар баар судаарыстыбаннай унитарнай предприятиелары уларытан тэрийии... 5. Саха ер³спмблмкэтин судаарыстыбаннай бас билиитигэр баар акциялаах уонна олору салайыыга ³р³спмблмкэ кыттыыта **кини** стратегическай интэриэ'ин ... 6. Бу кылааска **мунээйи** элбэх к³рм²э киирэр. **Кинилэр** бары см'м³хтээх умнастаахтар, арбах силистээхтэр. 7. Аалсыы **кмм'э** эттик бала'ыанньатыттан тутулуга суох. Ити **кини** тмллм уонна тарды'ыы кци'мттэн уратыта буолар.

46 №. **Бэйэ**, хас **биирдии** солбуйар ааты туттуу истиил суолтатын бы'аары². Сирин истиилгэ к³'³рм².

Бол±ойу²! **Бэйэ**, хас **биирдии** солбуйар аат дьыала, наука истиилигэр туттуллар. Саха тылыгар сирин истиилгэ **бэйэ** солбуйар аат суолтатын тардыы сы'ыарыыта, оттон хас **биирдии** солбуйар ааты **ким барыта, ки'и барыта, туох барыта, ахсын, аайы** халыып биэрэр. Холобур: Саха радиота **бэйэтин** мэлэтин са±алыыр. - Саха радиота мэлэтин

сагалыыр; *Хас бишрди* устудьюон медосмотр аа'ар. – Студент *барыта* медосмотр аа'ар.

1. Ұлэ-сынньала² лааырдара *бэйэлэрин* сыалларынан-соруктарынан маннык $k^3 r^2 n^2$ араарыллалар. 2. Э'иги, $b r^2 c^2$ сибэ муннях кыттыылаахтара, социальнай хайысхалаах сокуоннар ылыллыларыгар *бэйэит* санааытын тириэрдэргит наадалаах. 3. Доруобуйаны тупсарыы доктрината норуот *бэйэтин* кылаатын киллэрэригэр $k^3 m^3 l^3 c^3$ ээ. 4. Дьэ²кир рак паразиты кытта *бэйэтин* сщрэкэлэс клеткаларын $k^3 m^3 t^3$ охсу'ар. 5. Россия хас *бишрди* гражданина сокуону туту'ар эбээ'инэстээх. 6. *Хас бишрди* о+о+о итии а'ылыгынан хааччыйарга k^2 34 солкуобай $k^3 r^2 l^2 b^2$. 7. *Хас бишрди* балыгы анализтаан баран сиир соччо кыаллыбат суол.

47 №. Наука истиилигэр солбуйар 1-кы, 2-с сирэйэ туох сыаллаах туттулларын бы'аары². Сирэйдэмметэх этиинэн солбуйу².

Бол±ойу²! Ұ³рэтэр наука кинигэтэ (*учебно-научная литература*) дьэ²о ту'уланарын бы'ытынан, солбуйар аат 1-2 сирэйгэ туттуллар. Оттон тийимтиэ наука (*научно-популярная*) билиини тар±атар аналлаах буолан, интэриэ'и тардар ту'угар дьону кытта алты'ар курдук суруллар, онон сирэй солбуйар аат биир, элбэх ахсаа²²а туттуллар. Ол эрэн солбуйар аат соро±ор туттуллубат, $k^3 t^3 r$ тибэлтэтэ эмиэ баар. Онон икки састааптаах этии бы'аарыылаах сирэйдэммит этиинэн солбуллар. Холобур: u^2 а биэрэгэр пляж то±о m^3 скээбитин (э'иги) бы'аары²; 400 устуука сибэкки $t^3 b^3 t^3$ сууйан баран биир суукка устата илитэ (би'иги) *уурабыт*.

1. Ити бала'ыанньаны би'иги опыкка $k^3 r^3 x^3 n^2$ - ... $k^3 r^3 x^3 n^2$ с³п. 2. Эппиэккитин дакаастыырга э'иги 132 ойууну ту'аныххытын с³п. 3. Ұгүс ки'и отону ситэ илигинэ $m^3 r^3$ э'иги билэ±ит. 4. *Мин* эбээ ки'и буоларым бы'ытынан о±олорум, сиэннэрим доруобай сылдыбалларыгар кы'анабын. Сайынын оту-ма'ы хомуйан хатарарын. Ол гынан баран *мин* оту хайдах хатарары билбэппин, онон э'игиттэн сибэлэттэриэхпин ба±арабын. 5. *Эн* билэри² курдук, хайа да омук бэйэтэ тыллаах буолан, туспа омук аатын сүгэр. 6. Э'иги бу кинигэ±э суруйааччы оло±ун, айар мэттин ту'унан m^3 са²аны булан аа±ыххыт. 7. *Би'иги* тццллэри m^3 рэтиибит ити $t^3 r^3 k^3$ оло±уран сайдар.

48 №. Аа±ы². Солбуйар ааты уларытан этиини чочуйу².

Бол±ойу²! Ханнык солбуйар аат сүнньүнэн дьыала, наука истиилигэр дьм³рэ. $K^3 n^3 r^3$ кэпсэтиигэ **туох, хайа, хайдах** диэн тылынан солбуйуохха с³п.

Туох: 1. Ыары'ахха ханнык ас ордук нааданы? 2. Роман геройа ханнык итэ±эстээх дии саныгыт? 3. Аныгы ыччат ханнык хаачыстыбаларын ордоро±ун? 4. Айымньы ханнык уратылаа±ый? 5. Дайыыла m^3 рүттэрэ ханныктарый?

Хайа: 1. Эн ханнык сиргэ т³р³³бцкцнцй? 2. Бггн ханнык кнцй? 3. Сайын ким ханнык омул сиригэр сылддыбытын кэпсиир. 4. Сэргэ±э ханнык эрэ к³т³р кэлэн омордо. 5. Ханнык суолунан бардахха тцргэнник тийииллиэй?

Хайдах: Ки'и аймах кэрэ а²арыгар ханнык истииллээх та²а'ы айа±ын? 2. Сайы²²ы та²аска ханнык ³² ордул дьм³рэний? 3. Ырыа'ыт ханнык бцлцдэни с³бцлээн астыырын к³рм³хцт. 4. Ханнык ырыаны истиэххитин ба±араргытын сакаастаа².

49 №. Нууччатган туруору тылбаас халыбын ыйы². Этиини чочуйу².

Бол±ойу²! Били²²и саха тылыгар солбуйар ааты сыы'а туттар тмбэлтэ мгс. *Бэйэ, кини, хас биирдиш, бары* солбуйар наадата суох сиргэ кыбыллар. Тылы туттар т³рмт мгэ'и нууччалыы м³рцйэх солбуйда±ына, ийэ тыл иинэр-хатар кутталлаах.

1. Ки'и оло±о кинини тулалыыр эйгэттэн тутулуктаах. 2. Би'игиннишн бииргэ буолу². 3. Са²а дьылынан бэйэ±итигэр бэлэхтэ о²осту². 4. Ханнык санаанан салайтара э'иги маннык цлэни са±алаатыгыт? 5. Эдэр ыччат, ийэ тылбыт кэскилэ э'иги илиигит и'игэр баар. 6. Бары ма±а'ынарга рейдэлэр сырыттылар. 7. Бэйэ итэ±э'ин бэйэ бы'аарара уустук. 8. Ханнык фирма косметикатынан ту'ана±ын? 9. Эн хас биирдиш этэр тылы² ис хо'ооно ыччат ³ймгэр-санаатыгар и²эрэ буоллар... 10. Э'иги дорубуйа±ыт – бэйэ±ит илиигитигэр.

50 №. Т³рмт солбуйар ааты туттан, этиини сахатытын:

Бол±ойу²! Нууччалыы какой солбуйар ааты *туох, хайа, хайдах* диэн тылбаастыахха с³п. Ханнык диэн туруору тылбаастыыр дьыала, наука истиилигэр дьм³рэ.

1. Про какую справку Вы спрашиваете? 2. Какими качествами должен обладать сегодняшний предприниматель? 3. Какой стиль одежды предпочитают звезды якутской эстрады. 4. В какой поликлинике Вы относитесь? 5. Какие виды услуг Вы предоставляете. 6. Сегодня какой день? 7. Каждый студент проходит медосмотр. 8. Каждый курильщик вредит своему здоровью. 9. Все виды инфекционных заболеваний опасны для здоровья. 10. Все товары сертифицированы.

51 №. Солбуйар аат ахсаанын, паде'ын с³пк³ туттан тылбаастаан:

Бол±ойу²! Били²²и саха тылыгар нууччалыы *Вы* халыбы мцкцтэн биир ки'ини Э'иги диэн этэр мгэс олохсуйда. Саха т³рмт тылыгар биир ки'ини этэргэ солбуйар аат биир ахсаа²²а туттуллар: *эн*. Нуучча тылыгар баар *у кого?* халып сахалыы тардыы ситимэ буолар: *Э'иэхэ бириэмэ баар дуо?* – *У Вас есть время?* – *Эн бириэмэлээххин дуо?*

1. Желаем Вам крепкого здоровья, успехов в учебе. 2. У нее заблокирован телефон. 3. Вы не смогли бы мне помочь? 4. С Вами не

соскучитесь. 5. Вам дали стипендию? 6. У нас нет тепла и воды. 7. Какие цвета Вы предпочитаете? 8. Зима в Якутии суровая.

52 №. Пааралыы этиини тэ²нээн к³р^μ². Этиини сахатыты².

Бол±ойу²! Бары солбуйар аат бы'аарыы буолла±ына, аат тыл элбэх ахсаа²²а турар, официальной истиилгэ дьμ³рэ нууччалыы тартарыылаах этии тахсар. Кэпсэтии истиилигэр барыта тμмэр тыл кэнниттэн аат тыл биир ахсаа²²а турар. Холобур: Бары чыычаахтар барбыттар. – Чыычаах барыта барбыт. Бары кыргыттар μ²кццнц сэргииллэр. – Кыыс барыта μ²кццнц сэргиир.

1. Бары кэпсэтиилэр тμмцгэ суох хааллылар. 2. Бары ба'аардар уоттан сэрэнии быраабылатын кэ'эртэн тахсаллар. 3. ¥п-харчы тийбэт буолан, бары μлэ'иттэри уопуска±а ыыттылар. 4. К³рсμ'цц кэмигэр бары ветераннарга бэлэх туттардыбыт. 5. Бары учебниктары оскуола босхо уларсар этэ. 6. Бары ыарыылар ки'иэхэ олохсуйдахтарына, онтон эмтэнэр уустук. 7. Бары массыналаахтар сыл аайы техосмотр барыахтаахтар.

53 №. Тиэкис тылын-³'μн чочуй.

СИБЭККИНИ ЭРДЭ ТЫЛЫННАРА САТААМА

... Хас биирдии кыыс бэйэтин этин-сиинин туругун, кини улаатар кэмигэр ханнык уларыыылар баралларын хайаан да билиэхтээх. Би'иги сахабыт омуга билигин сμтэр-симэлийэр аакка баран эрэр, онно эбии кэлэр кэнэ±эски ыччаппыт м³лт³х доруобуйалаах буолла±ына, бу к³лц³нэнэн саха омуга олох да мэлийэр кутталлаах.

Кыргыттар доруобуйаларыгар аныгы муода бэрт б³рμкцтэ суохтук дьайар. Бастатан туран, улахан кы'ал±аны аныгы моделлар тас к³рμ²нэрэ μ³скэтэр. Кинилэри к³р³-к³р³ кыргыттар ки'иттэн та'ынан ыра сатыыллар, μцгэйдик а'аабаттар-сиэбэттэр. Маннык ыра сатаа'ын, а'ыыр аска бэйэни хаарчахтаа'ын кыыс т³рμр-уу'уур уорганыгар эмиэ улахан охсууну о²ороро саарба±а суох. Ку'а±ан дьаллыктар ки'и доруобуйатыгар алдьатыылаах дьайыыларын бэркэ диэн билэбит, ол ту'унан элбэх кэпсэтии барбыта да, билигин да±аны доло±ойбутугар тμ'э илик бы'ыылаах.

Табах – омос к³рд³хх³ улахан дьайыыта суох дьаллык буолан баран, кыыс о±о±о олус улахан кырыктаах эбит. («Киин куорат» ха'ыаттан).

25 §. Да±аа'ын ааты туттуу

Да±аа'ын аат истиил аайы тус-туспа суолталаах туттуллар. Саха тылыгар да±аа'ын аат аат тылтан (-лаах, -таа±ы, -мсах, -гы (-кы, -²ы)), да±аа'ынтан (-ты²ы, -тай, -лаах (-лаахай)) туохтууртан (-ыгас, - а±ас, - ыык, -ымтыа, -±ар, -с) экспрессивнэй-эмоциональной дэгэттээх араас сы'ыарыынан уонна атта'ык ньыманан (ханыыла'ан: μтμ³-мааны ки'и,

икки тыл ситиминэн: *уот кы'ыл, хара саадьа+ай*) μ^3 скщр. Кыччатар уонна кщ'мрдэр формалаах.

μ^3 скээбит да+аа'ын аат кэпсэтэр тылга уонна уус-уран истиилгэ туттуллар. Били²²и саха тылыгар нууччаттан кирири да+аа'ын аат μ с. Холобур: *государственной, федеральной, политической, химической, альтернативной, медицинскэй* о.д.а. Кирири да+аа'ын аат публицистика+а, дьыала, наука тылыгар μ ст μ к k^3 ст μ р. Маннык k^3 ст μ олус элбээтэ+инэ, бастакынан, уу сахалыы халыып μ т μ р μ лэр, икки'инэн, тыл тылбаастаммакка хаалан, сахалыы дуу, нууччалыы дуу этиллибитэ μ^3 йд μ^3 мм μ^3 т булкаас этии тахсан, саха тыла симэлийэр турукка киирэрэ μ^3 с μ^3 т μ ргэтиир.

Уустаан-ураннаан, хогуян-дыг'ийэн этэргэ да+аа'ын аат суолтатын кщ'мрдэр этигэн ньымалары хагыат тылыгар-иг'мэр хото туттуохха сип.

№	Да+аа'ын аат этигэн к ³ р μ^2 нэрэ	Холобур
1	Ханыыласпыт да+аа'ын аат	k^3 рс μ^3 -сэмэй, талба-талыы, намыын-намчы
2	Хатыланар олохтоох да+аа'ын аат	μ рд μ к да μ рд μ к, нарыын-нарын, са ² аттан са ² а
3	Кщ'мрдэр эбиискэлээх да+аа'ын аат	ып-ыраас, кщп-к μ^3 х, хабыс-хара ² а, тобус-толору
4	Ураты сы'ыарыылаах да+аа'ын аат	эдэр+кээн, сайа+ас+тай, кэрэ+тиэн, μ т μ^3 +кэн+нээхэй
5	Аттарыы халыыптаах да+аа'ын аат	k^3 м μ^3 р хара, туос ма ² ан, син кыра, улахан ба+айы

54 №. Этиини ситэрэн аа+ы².

1. (Аат) ки'и ата'а, (дьол) ки'и до+оро баар μ ' μ . 2. Б³к³к μ^3 йэ тойонноох, (хаптай) хотуннаах, (сылаанньый) кийииттээх баар μ ' μ . (Таабырын). 3. Уһун (ньалбаар) баттабын имэриннэ. 4. Төһө даҕаны сааһа ырааттар, сытыы-хотуу (дабдый) (сана) киһи (АФ КК). 5. Миитэрэй диэн сып-сытыытык көрбүт (харах), (кэп-...) хаастаах, (лоппой, тур, сүүс), (толлой, уос), (сынтай) собус (көн, мурун), куруук мичээрдээбитинэн сылдыар (мотой) орто (уһуох), 21 саастаах хара бараан уолчаан (НТ ТО). 6. Ар+а'ыгар с μ г μ тэлиир (анал) до+оччугуом, k^3 хс μ лэригэр с μ г μ тэлиир k^3 л μ^3 йэхтиир k^3 к μ^3 т μ^3 м... 7. Кини (мадьай) атахтаах, кэтит сарыннаах, кылгас (лыхай) моойдоох, атыыр о+ус с μ ' μ н т μ т μ н курдук (будурууй) баттахтаах, кэтит (кэ²ирии), хатырыктыыбыт (баллай) уостаах, кыламана суох (кыараа) харахтаах (ЭЭ КТ).

55 №. Да+аа'ын аакка предмет бэлиэтин кщ'мрдэр халыыбы туттан, этиитэ толкуйдаа².

Бол+ойу²! Саха тылыгар предмет бэлиэтин ордук чорботорго тыл бастакы с μ ' μ^3 +э эбэтэр тыл оло+о хатыланар. Холобур: *Сып-сырдык*

уоттаах; чох хара харахтаах, ырыых-ыраах бардыбыт; кэрэттэн-кэрэ сарсыарда.

£² араа´ыгар: ма²ан, ара±ас, км³х, кы´ыл, хара.

Да±аа´ын аакка: т³гүрүк, са²а, чараас, сыгыннаах, күндү, нарын.

56 №. Кирири да±аа´ын ааты сахатыты².

1. Ипотечнай кредитование быры´ыана олус үрдүк буолан, эдэр дьон ону ту´анар кыа±а лаппа кыра. 2. Воспитательнай үлэ±э проректордаабыта. 3. Острой китайской бұлүддэлэри а´ыыбын. 4. Бу иннинэ олохтоохторго харса суох пиратскай дисккэлэринэн эргинэ олорбуттар. 5. «Ааптарскай быраабы» кэ´ии диэн 2№-дээх ыстатыйа±а 146 ХК РФ оло±уран, сууттуур бырааптаах. 6. Асфальтнай-бетоннай завод сваялара түспүттэрэ. 7. Гормональнай таблеткалар ки´и организмыгар дьайар күстэрэ улахан. 8. Газированнай утахтары биирдэ эмит и´эбит.

57 №. Да±аа´ын ааты к³±үрэти².

1. Музыкальнай хабааннаах биэри буолан, артыыстары ы²ыран устуудьуйа±а кэпсэтэбит, ырыаларын истэбит. 2. Дьи²нээх эр ки´и бэйэтин хайдах к³рүмү³хтээ±ий? 3. У´ун кэмнээх ардахтар тураннар, отчуттар улахан кы´ал±алары к³рүстүлэр. 4. Кэрэни кэрэ´элиир дьикти айылгылаах дьиэ кэргэн. 5. Турнир аан дойду чемпионатыттан итэ±э´э суох киэ² далаа´ыннаах, үрдүк та´ымнаах улахан күрэхтэ´ии буоларын толору дакаастаата. 6. Ұгүс ³түгүр са²а дьиэ аварийнай туруктаах дьиэ оннугар тутулар. 7. Саха сиригэр б³р ыары´ах дьон ахсаана а´ыйах буолбатах.

58 №. Аат туохтуур бы´аарыыны атын халыыбынан солбуйан аа±ы².

Бол±ойу²! Били²²и саха тылыгар этиигэ да±аа´ын аат бы´аарыыны аат туохтуур солбуйар буолла. Холобур: А´ыллыбыт аанынан см³´ү киирбит. – А´а±ас аанынан см³´ү киирбит.

1. То²оруллубут кү³рчэх олус минньигэс. 2. К³бү³р о²орорго сылытыллыбыт үтү наада. 3. Опыт о²орорго токурутуллубут ³стү³күлэ туруупканы ылабыт. 4. Сиэдэрэйдик симэммит 12 ба±ананы туруоран эргиппиттэр. 5. О±олор киэргэтиллибит харыйа тула хаамса сылдьан ырыа ыллыыллар. 6. Сэргэ±э ы²ыырдаммыт ат то²он чо²куйан турар. 7. Ы²ырыллыбыт ыалдьыттар бары кэлбиттэр. 8. Сэдэх ма´ынан тулаламмыт кыра б³´ү³лэк.

59 №. Аат тыл оннугар да±аа´ын аатыган солбуйан суруйу². Холобур: Тыас араа´ын истэр. – Араас тыа´ы истэр.

I. 1. Күн-дьыл ыарахаттара маннык чинчийиилэри о²орорго мэ´эйдииллэр. 2. Оло²хо саха ыччатыгар, кэлэр кэнчээригэ суолтата

улахан. 3. Кыл сэлээпэ к³стцтэ нарын, о²о'уута ураты. 4. Ба'ыкка мас хайдыбытын курдук к³н³, о³олуу ³с киирбэх этэ. 5. Дохсун сцрцк кц'э о²очону биэрэккэ с³р³³бцтэ. 6. Куоста му²наах дуу'ата уян, санаата амарах этэ. 7. Онуоха ытыктыыр учууталым В.В.Скрябин-Идэлги ³²³т³, к³м³т³ улахан.

II. 1. Балык т³б³тцн ойо±о'унан икки улахан хара±а баар. 2. Балыктарга пааралы лапчааннара бааллар. 3. Хара±а, таныыта т³б³тцн μ³'э ³ттцгэр баар. 4. Т³б³тцгэр баар былчы² балык сы²аа±ын, хайыытын хаппа±ын хамсатар.

60 №. Да±аа'ын аат кэпсиирэни булу². Биир ахсаа²²а туттан аа±ы².

1. Уулаах отон, моонньо±он, хапта±ас утахтара ордуктар. 2. Ханлык ба±арар сок к³рμ²нэрэ ту'алаахтар. 3. К³т³х эт, фасоль, горох В группа витаминнара элбэхтэр. 4. Саас витамин тийбэт кэмигэр ки'и у²уо±а кытаатарыгар кальций, магний элеменнэрэ наадалаахтар. 5. Импортнай косметика сайдыбыт цйэтигэр бэйэни к³рццц араас препараттара атыыга дэлэгэйдэр. 6. Интернет форумнара о±о бэйэтигэр эрэллээх буоларыгар улахан к³м³л³³хт³р.

61 №. Этиигэ да±аа'ын аат миэстэтин ис хо'оонуттан с³пк³ булан туруору². Холобур: *Оспот сцрэх баа'а* (Неизлечимая рана) – *Сцрэх оспот баа'а*; *Сырдык сааскы са±ах*. – Сааскы сырдык са±ах.

1. Ханлык да атын сиргэ ццммэт кэрэ саха ланды'а. 2. Жатай б³'μ³лэгэр олохтоох балыы'а±а са²а бμ³рμ ыраастыыр отделение μ³рцлээхтик а'ылынна. 3. Эргэ биэс мэндиэмэннээх дьыэ±э саамай μ³'э икки хостоох квартираны к³рд³рдцлэр. 4. Германия Лейпциг куоратын зоопаркатыгар хараллан турар икки ачыкылаах э'э тцлэрэ барыта тононон тцстэ. 5. Ар±аа диэки хайа±а мас улахан вышка баара. 6. Кини к³м³тцнэн Москва±а мин бастакы нууччалыы тылбаастаммыт кинигэм тахсыбыта. 7. Маайа оройуон киинигэр а±ыйах ыйдаах сиэстэрэ куурсугар μ³рэнэ киирбитэ.

26 §. Ахсаан ааты туттуу

Ахсаан ааты уонна чыы'ыланы бэлиэтиир са²а чаа'а тцр тылыгар барыта биир халыыптаах. Саха тылыгар ахсаан аат манлык араастаах: 1) т³'³ (биэс, уон, сμс); 2) кэрискэ (бэ'ис, онус); 3) барыллаа'ын (биэс уонча, сμсчэкэ); 4) цллэ'ик (биэстии, уоннуута); 5) хомуур (бэ'иэн, онуойах); 6) бытархай (биэс гыммыт μ'э, уон сыалай μс суотай); 7) чопчута суох ахсаан аат б³л³±³ (элбэх, μгμс, а±ыйах, сорох, хас да±аны, бары, балачча). [Саха били²²и тыла. Морполуогуйа. – Дьокуускай, 2009. – С. 86].

Ахсаан аат араас дьыала±а (отчуот, статистика, суот-учуот) эбэтэр архыып матырыйаалыгар элбэхтик туттулар.

Саха тылыгар ахсаан аат публицистика±а уонна уус-уран истиилгэ аа±ааччы бол±омтотун тардарга, ки'и иэйиитин у'угуннарарга анаан

туттуллар. Холобур: *М³лцйц³нцнэн ки'и тыынын бысыт А±а дойду Улуу сэриитэ; Сцм'нэн лаампалар тырымна'а оонньуулар.*

Публицистика±а (биллэриигэ, и'итиннэриигэ, репортажка, хроника±а) ахсаан аат чопчу информацияны биэрэргэ то±оостоох сиргэ туттуллуохтаах. Холобур: *Кцн-дьыл туругун кэтээн к³р³³чцмлэр и'итиннэрэллэринэн, сарсын кцнцс 15 кыраадыс сылаас буолара кцмтцллэр. Тыал хотуттан 4-5 миэтэрэ тцргэннээхтик црэр. Олус элбэх сыыппараны црцт-ц³'э а±алыы истээччини сылатар.*

Оттон уус-уран истиилгэ ахсаан ааты туттарга икки суол баарын ц³рэхтээхтэр бэлиэтииллэр: «В художественной речи четко определились два подхода к стилистическому освоению имени числительного: использование его в информативной и экспрессивной функциях» [Голуб И.Б. Стилистика русского языка. Изд. 4-ое. М, 2003. - С. 257].

62 №. Ахсаан ааты ситэрэн аа±ы². Фольклор айымньытыгар туох суолталаа±ын бы'аары².

Бол±ойу²! Норуот айымньытыгар итэ±эли кытта ситимнээх саха ытык ахсаана: 3, 7, 9 сыыппара элбэхтик туттуллар. Ахсаан аат фольклор тылыгар итэ±эли бэлиэтиирин тэ²э, дор±оону дьц³рэлиир суолталаах. Маннык тцбэлтэ±э ахсаан аат экспрессивнэй дэгэти биэрэр. Холобур: *биэс тарба±ын курдук билэр; сэттэ кыталык кыыс, то±ус туруйа уол; а±ыс айдаан, то±ус моргуор.*

Ес хо'оонугар: 1. О±ус тириитин ... сцлбэттэр. 2. ц³тц³ ки'и ... тыллаах, ц³тц³ ат ... кымньыылаах. 3. Биир мэник сцтэрбитин ... к³рцм³ кыайан булбат. 4. Кыыс о±о тэллэ±эр ... уоттаах.

Таабыры²²а: 1. Бай±ал тцгэ±эр ... манньыат тимирэн сытар ц'м. (ц³ргэл). 2. ... бырааттыы дьиэ-дьиэлэригэр киирсибэттэр ц'м. (Дьыл кэмэ). 3. ... уйалаах, ... сымыыттаах, ... лабаалаах, ... туорахтаах Аал-Луук мас баар ц'м. (Т³гцрцк сыл). 4. Ампаар и'игэр ... куруппааскы сытар ц'м. (Тиис)

Оло²хо±о: 1. ... саха ц³скцц илигинэ, ... саха т³рцц илигинэ, ... саха бии'ии илигинэ... 2. ... былас тохтор долгун су'уохтаах... 3. ... былас дарайар сарыннаах, ... былас биэкэйэр бииллээх, ... былас цкэйэр ³ттцктээх... 4. ... дьиэлийэр дьиибэлээх, ... аа'а тц'эр аптаах, ... куота тц'эр кубул±аттаах, дьолту туйгуна, абаа'ы атамаана олорор эбит.

Остуоруйа±а: 1. Биир сарсыарда туран ... ынахтаах Бэйбэрикээн эмээхсин алаас сы'ыыга ына±ын ыы барбыт. 2. ... то±ойдоох сэлэни тиирбиттэр, ... чуо±ур ма±ан кулуннарын чуо±уппуттар. 3. ... кцнцстээх тцнц мэлдьи а'аабыттар-сиэбиттэр, оонньообуттар, кцлбцттэр, к³рцлээбиттэр.

63 №. Уустук ахсаан ааты с³пк³ аа±ы².

Бол±ойу²! Били²²и саха тылыгар холбуу этиллэр ахсаан ааты арааран этэр цгэс олохсуйда. Холобур, биллэриигэ: *Билсэр тцлццм³²²цт [тц³рт/уон/цс//сэттэ/уон/а±ыс//то±ус/уон/икки]. Тэ²н: [тц³рдуюнцс/сэттуона±ыс/то±у'уоникки].*

1. Бүгү²²ү түгэ²²э 40 итинник түбэлтэ тахсыбытыттан 25-эр холуобунай дьыала к³рүлэ сылдыар. 2. АЛРОСА бюджет араас та'ымыгар киирэр нолуога бы'а холуйан 450.000.000 долларга тэ²нэ'эр. 3. Ұт со'утуопката былырыын 3.519 тоннанан улааппыт. 4. Би'иги архыыпка балачча докумуону, 1938 сыллаах ха'ыаттар подшивкаларын, дакылааттары буллубут. 5. Ый устата с³²үцү 31-35 мм тү'эр, күн 25 мүн. у'уур. 6. 15 кү²²э эмтэнэр, доруобуйаны к³нн³р³р турдар: Далянь: «Лотос» санаторий – 12.320 солк.; Удалянчи – 11.340 солк.; 7 күннээх экскурсия: Харбин-Пекин – 11.620 солк. 7. Бу ыйга т³р³³бүт дьон 40-н аастахтарына, 63-75 саастарыгар тийэ олоруохтарын с³п. 8. «Даймонд Парк» ы²ыраар: Ленин проспектын 42-с дьйэтэ, 13-с офис. Билсэр т³л. 36-49-41, 40-43-61

64 №. Ахсаан аат араа'ын с³пк³ ү³скэтэн аа'ы². Туох ураты суолталаа'ын бы'аары².

1. Мунньах (10) са'аланар. 2. Бүгүн муус устар (1) күнэ – сымыйалыыр күн. 3. Эти киилэтин (250) ыллым. 4. Кыргызтар хосторугар (2) эрэ. 5. Эбэм (90) тахсыбыт ки'и. 6. Алааска (20-30) см³ү мэччийэ сылдыар. 7. (4) быраактыка'а барбыттар. 8. (40,24) га оттуур ходу'алаахпыт. 9. Ыстакаан (4/1) ууга суурайа'ын.

65 №. Хас чаас буолбутун араастык эти².

12.00.; 18.30.; 13.15.; 16.45.; 00.00.; 14.00.; 11.25.

66 №. Ал'астаах этиини чочуйу².

I. 1. Балтым - үс саастаах кыыс о'о. 2. Э'эм о'онньор 80 саа'а буолбут кырдыа'ас. 3. Эн хас саастааххыный? – 21. 4. Ұс саастаах атыыр кунан айааты тураар. 5. Бүгүн кулун тутар алта күнэ. 6. Кыттааччылартан с'цмэрдэнэн-с'цмэрдэнэн икки эрэ ки'и хаалар. 7. Чооруостаах күддээх дьукаахтыы эбиттэр. 8. 26 заалга 50 дойдуттан 1600 кыттааччылар тыа ха'аайыстыбатын бородууксуйатын к³рд³рбүттэр. 9. Егор Борисов 17 №-ээх орто оскуола 5 «а» кылаа'ын ү³рэнээччитигэр персональнай компьютер туттарда. 10. Кини лиис а²арыгар «тү³рткэ», «биэскэ» эрэ ү³рэнэрин ту'унан суруйбут.

II. 1. Улууспут Дархан о'уокай этээччилэрэ эр дьо²²о 13-тэр, дьахталларга 8-тар. 2. Сир шарыгар 80 дойдуга 110 национальнай кииннэр үлэлииллэр. 4. С'цс тү³рт сылай биэс долгу²²а «Сахавикторияны» исти². Би'игинниин бииргэ буолу². 5. 710 ты'ыынча солкуобай суумалаах үп к³рүллүбүт. 6. Бүгүн алтынньы биэс күнүгэр опера уонна балет театрыгар эстрада сулустарын концерта энигини күүтэр. 7. 43-45-69, 43-65-78 телефоннар нү³мэрдэригэр эрийэн билси². 8. Бүгүн Дьокуускай куораппытыгар 36 кыраадыс сылаас.

67 №. Ыстатыйа аатын бол'ойу². Тиэкис ис хо'оонунан сирдэтэн, ахсаан ааты публицистика'а туттуу туох стилистическэй суолталаа'ын бы'аары².

Болзоюу²! Ахсаан ааты публицистика сорох жанрыгар туттуу тиэкис эмоциональной кыааын кцц'мрдэр, онон ааааччы болзомтотун тардар суолталаах.

СУНТААРГА 1000 КИИЛЭЭХ ТҮҮҮЛГЭ

Сунтаарга 60 сыллаагыта Улуу Кыайыы аан бастакы ыааар оройуон мрднэн холкуостарга 428 биэ ыаммыт, кымыс и'эргэ анаан 6146 араас и'ит-хомуос туттуллубут, ыааахха барыта барыллаан 12413 ки'и сылдыбыт. Оччотооуга оройуон нэ'илиэннэтин ахсаана 13794 ки'и эбит. Ордук улахан кэпсэлгэ киирэр ыааатар Элгээйи Угут Кцлмгэр, Тойбохойго, У'ун Кцл Уулаах Атаар буолбуттар. Холобура, Угут Кцл ыааар ки'и с³м³н курдук 1000 чороон, 200 балхах, 60 ымыа, 70 матаар, 30 са²а туос ыаааа бэлэмнэммит. 60 биэ ыанан 3 тонна кымыс и'иллибит. Ыааахха 3000 ки'и кэлбит. Оттон Тойбохойго ас-м³л хорчуоппа дэлэй эбит. Нэ'илиэктэринэн 11 сиргэ м³лбэлээн олорон кымыс ии'иитэ тэриллибит. Манна ыраахтан-чугастан атынан, к³л³н³н, сатыы оройуон 37 холкуо'ун дьоно кэлбит. Кэлин аар-саарга аатырбыт Сергей Зверев Ньурба театрыгар мэлиир кэмигэр Ары²ах Арылааар эмиэ кэпсээ²²э киирэр, номох буола сылдыар ты'ыынча ки'илээх, т³гцрцк м³лбэ кцл саа холобурдаах м'мгэни т³рцттээн турардаах. («Кыым» ха'ыаттан. 16.06.2005. 11N^o).

68 N^o. Ынааы, сылгыны саа'ынан арааран этэр саха тылын т³рцт м³рцйэин билээит дуо? Уста, ыааа'ын, мрдцк кээмэйин сахалыы этэр кыахтааххыт дуо?

69 N^o. Аат кэпсиирэлээх этиини туохтуур-кэпсиирэнэн уларытан, ситимнээх тиэкистэ о²ору².

1. Аата – Полина Протодьяконова. 2. Кини «Супер модель мира» куонкурус финали'а. СГУ филологической факультетын нуучча тылын салаатын 2-с кууру'ун устудьюона. 3. Т³р³³мт сирэ - м³'ээ Бмцц Быракааныта. 4. Биэс бииргэ т³р³³мттэр. 5. Полина бастакы улахан о±о. 6. Сааһа – 20, зодиагын бэлиэтэ – охчут, үрдүгэ – 175, м³'мн, синньигэс биилин, самыытын кээмэйэ – 90-58-89, ыаааһына – 52 кг. («мрдэл» сурунаалтан).

27 §. Туохтууру туттуу

Саха тылыгар туохтуур – саамай элбэх халыыптаах, киэ²ник туттуллар са²а чаа'а. ² Ол ту'унан Лев Толстой: «Движение и его

---

² «Из всех частей речи глагол выделяется лингвистами как самая сложная и ёмкая; к тому же он аккумулирует огромную потенциальную силу экспрессии, так как обладает широкими возможностями описания жизни в её развитии, движении» [10, С. 288].

выражение – глагол – являются основой языка. Найти верный глагол для фразы – это значит дать движение фразе», - диэн суруйан турар.

Саха тылыгар туохтуур араас халыыба саамай элбэхтик кэпсэтии тылыгар уонна уус-уран истиилгэ туттуллар. Оттон дьыала уонна наука истиилэ ааттыр айылгылаах буолан, олохсуйбут биир халыыптаах туохтуур туттуллар.

Саха тылын туохтуура нуучча тылын кытта тэ²ниир буоллахха, ту¹аайытын, киэбин, к³р²м²н ахсаана элбэ[±]инэн уонна м³ск³ц³р ньыматынан лаппа баай.

27.1. Туохтуур араас халыыбын туттуу

Туохтуур ис хо¹оонунан мс б³л³хх³ арахсар: 1) хайаа¹ыны, туругу бэлиэтиир (бар, смр, сьт, ытаа, улаат, таптаа); 2) тыа¹ы м³т³ктэр (лы²кынаа, лис-лис гын, даах диэ, бабыгыраа); 3) дь¹м³н³ц³р (баллай, сыллай, хапсы²наа).

Кэпсэтии тылыгар туохтуур бу мс к³р²м²э араас халыыпка уларыыан туттуллар: 1) к³р²м² (са[±]алыыр, у¹уур, кылгыыр, т³м³т³ц³р, т³х³т³р²тэр, тиэтэрэр); 2) киэп (кэпсиир, соруйар, сэрэтэр, болдьуур, бигэргэтэр, буолуон с³пт³³х, буола илик, м³гэс); ту¹аайыы (т³р²т, дьа¹айар, бэйэни, холбуу); буолар-буолбат форма (бар/барыма); атаахтатар форма (бараахтаа); ханыылаан этии (барар-кэлэр), хо¹улаан этии (к³р³-к³р³ к³р³т³±³), эбиискэ араа¹ын кытта (сылдьыбыттаа[±]а эбитэ м¹ц).

70 №. Туохтууру булу². Халыыбын бы¹аары².

Бол[±]ойу²! Кэпсэтии тылыгар туохтуур хайаа¹ыны бэлиэтиирин тэ²э, туох эмэ сыалы-соругу, нааданы сити¹эргэ туттуллар. Холобур: Бала[±]антан балык туутун а[±]ала тарт. Бу холобурга хайаа¹ын-туохтуур соруйар киэбэ, буолар формата са²арааччы истэр ки¹иэхэ наадатын этэрин, ону кини толоруохтаа[±]ын бэлиэтиир. Хайаа¹ын т³ргэнник о²о¹уллиуохтаа[±]ын тиэтэтэр к³р²м² биэрэр.

1. - Маайа, барса[±]ын дуу, суох дуу? Иккиттэн биирин эт. - Баай кулуба а[±]абыт, хайыаххынай, ыал хамначчыта ки¹ини к³т³м³т³м дииргиттэн саатан эрдэ[±]и²... Мин итинник а[±]аттан т³р³³б³п³т³тэн дьонтон саатыы¹ыкпын... Таптыыр кэргэммиттэн, о[±]обуттан ханна да барбаппын! - Оччо[±]о би¹игини ха¹ан да дьонноохпун диир буолаайа[±]ын! - Суох, дьонноохпун диэм суо[±]а! (Н. Якутскай. «Т³лк³»).

2. - До[±]оор, мин ыарыйдым ээ. Сатаан м³элиэ суохпун. Дьибэр тахсыы¹ыкпын. - Эн бу ыксалга кэлэн т³р³³н см³кэнээри сылддьыбыты² дуо. Ол-бу буолума! Оппутун бу и¹эр ардах харыстыа дуо?! (Амма Аччыгыя. «Сааскы кэм»)

3. - Хайдах эн к³рд³р³б³кк³м³? Оттон мин эйиэхэ к³рд³р³б³м³н дии. - Лээбиргии олорума. - Хайдах?.. К³рд³р³см³х буолбуппут буолбат дуо? - Лээбиргээмэ диибин дии. - До[±]оттоор, эти¹им² эрэ... Бэрээдэктээх дьон буолбат этигит дуо? (Күндэ. «Хаарты¹ыттар»).

27.2. Туохтуур к³р²м²н туттуу

Саха тылыгар туохтуур ураты баай көрүннээх. Нуучча тылыгар туохтуур икки көрүнүн (совершенный и несовершенный вид) араарар эбит буоллахтарына, саха тылыгар туохтуур алта көрүнэ баарын бэлиэтиллэр. Онон көрүг категорията хайааһын хайдах быһыылаахтык оһууларын (тэтимин, хатыланарын, быстаһын, уһуурун, салһанарын, түмүктэнэрин көрдөрөр.

Саха тылыгар туохтуур к³р²ин анаан чинчийбит Манчурина Л.Е. бэлиэтииринэн, туохтуур көрүнэ урут буолан ааспыты «тилиннэрэн» көрдөрөр сэхэргиир истиил биир этигэн ньымата буолар.

Саха тылыгар көрүг икки ньыманан үөскүүр: сыһыарыы көмөтүнэн уонна икки тыл холбоһугунан (аттарыы ньыматынан). Сэдэхтик икки ньыма холбуу туттулуон сөп [Филиппов Г.Г., Винокуров И.П. Саха тыла. Лексика. Фонетика. Морфология. – Дьокуускай, 1996. - С. 118].

арааһа	халыыба	суолтата
Төхтөрүтэлиир	-ыалаа, -ыахтаа, -ыаккалаа, -таа, -талаа, -ыталаа, -ыгыраа, -дьыгынаа, хатылаан этии+гын, -гыр гын, -лдьый, -рдаа, -хаччый, -аахайдаа, -рый, -луй, -чый, хатылаан туттуу+гын	Хат-хат, үрүт үрдүгэр, утуу-субуу төхтөрүйэн буолар хайааһын
Тиэтэтэр	-махтаа, -а оһус, -а тарт	Тэтимнээхтик, түргэнник, күүскэ буолар хайааһын
Саһалыыр	-ан эр, -ан бар, -бытынан бар, -ан кэл, -ан тур	Санардыы саһаланан эрэр хайааһын
Уһуур	-таа, -ыытаа, -ылаа, -ынаа, -гыраа, -дьугураа, -дьугунаа, -аар, -аарый, -лаарый, -даарый, -аарайдаа, -аакайдаа, -ыннаа, -ан ис, -а/-ы тур, -а/-ы сырыт	Уһуннук биир күдьүс эбэтэр бытааннык уһуннук буолар хайааһын
Кылгыыр	Биир тыас+диэ (гын) -с, -к, -х гын, -а/-ы түс, -а/-ыы оһус, -ан эр, -ан ыл	Быстах кылгас кэмнэ соһуччу буолан бүтэр хайааһын
Түмүктүүр	-ан кэбис, -ан хаал, -ан биэр	Хайааһын буолан бүппүт, түмүктэммит

Көрүг халыыба тэтимнээх, эрчимнээх хайааһыны кыайа-хото тутан көрдөрөр, киһи хас хамсаныытын, санаабыт санаатын дэгэтин ситэри-хотору сиһилээн этэр буолан, хайааһыны ойуулуурга олус бэргэн чуолкай ньыма буолар [Ийэ тылбыт этигэн кэрэтэ Анал та'арыы 7N^o-рэ. – Дьокуускай, 2002. - С. 22].

Төһөнөн элбэх көрүг халыыба сэргэстэһэ турар да, соччонон хайааһын ойуулуур кыаһа, тэтимэ улаатан иһэр. Холобур, Далан “Тулаайах оһо” романыгар икки-үс, түөрт сэдэхтик биэс тылга тийэ сэргэстэһэ туруоран олус бэргэн, чаһылхай хайааһыннары оһорор эбит

[Саха тыла: уус-уран истиил. Научнай ыстатыа хомуурунньуга. 2-с та'аарыы. – Дьокуускай, 2006. - С. 39].

71 №. Туохтуур көрүнүн быһаарын: Биирдии тыл эбиллэн истэбин аайы хамсаныы туох дэгэттэнэрин толкуйдаан

Икки тыллаах көрүҥ халыыба: туран кэллэ, олоро түстэ, туора тэйдэ, баран хаалла, $k^3t^3 \pm 3^n$ тахсыбыта, көмөлөһөн барбыта.

Үс тыллаах көрүҥ халыыба: түрүтэ тардан ылбыта, супту одуулаан олороро, өрө хабылла түспүтэ.

Түөрт-биэс тыллаах көрүҥ халыыба: чиккэс гына тура экирээбитэ, бэригис гына олоро биэрбитэ, кылап гына көрөн ылбыта, лэс гына быһа ыстаммыта.

72 №. Кэрчиги болҕойон аабын: Туохтуур ханнык көрүнэ туттулларын быһаарын: Тиэкис истиилигэр туох суолталаабын толкуйдаан

1. Ол сылдьан эмискэ Мэнэ бэрдэ Лөкөө Модун утарсааччытыгар *сыста түһээт, өттүгэр мииннэрэн өрө мөхтөрөн, быраҕан кууһуннарбыта.* 2. Онуоха Бэт Хара сундүлүҥ курдук *сулбу көтөн, мүччү түһэн биэрбитэ.* 3. Бороҕоттор үөрэн *уһуутаһа түспүттэрэ.* 4. Дьон хаһытыттан санаата *көтөбүллэн, Лөкөө Модун Бэрт Хараҕа сыбан киирэн, икки өттүнэн быраҕан кууһурҕаппыта.* 5. Киһитэ сылбырҕатык, сыыдамнык *аһара көтөн испитэ.* 6. Ол сылдьан Бэт Хара быччын-быччыннара *быыппаста түһээт, соҕотохто Лөкөө Модун икки атабын икки ардыттан – самабын туорайыттан баһан ылбыта, өрө ытыйан таһаараат, төбөтүн оройунан эһэн кэбиспитэ.* 7. Онуоха киһитэ илиитэ-атаҕа *адаарыйбытынан тиийэн, күөх кырыска ньиччи түспүтэ. (Далан. “Тыгын Дархан”).*

73 №. 4-5-тии чилиэннээх көрүҥ халыыбын үөскэтин: Хамсаныы тэтимин болҕойун

1. Киллэрэн иһэн, биир саллаат лаа луоһунан көхсүгэ (ас) Мотуоһа муостаҕа тийэн “сар” (гын) дэлби (түс, талбаар, уң, сыт). 2. Тобулаарап пистолетын хаатыттан сулбу (тар, ыл, сүүр, тий) Мотуоһа сүүһүгэр (тирээ, бар, ыххай) тоҕо (ыстан). (ЭЭ КО). 3. Ньоҕорук дэлби (ыстан, тур) да, көхөҕө (ыйаа, тур) көмүс эрдэһин уктаах кыл дөйбүүрү сулбу (тарт, ыл), кыл диэки өттүнэн (тут), Уйбаан Дууһаны угунан (сырбат). 4. Ньоҕорук Ньюкулай (эргилин, көр, түс, бар), хаһаанньыттан эмэ өстөөбүн көрбүт курдук, ыыстыйбыт араҕас хаана (дьэбидий, гын, түс). (ЭЭ УД). 5. ... оҕонньор арыгытын түөрэ (ис, кэбис, бар), аһыырҕатан ньамас (гын), сирэйин мырдыччы (тутун, тур) кыыска илии (тутус, сыбдый, кэл). 6. ... эмээхсин (тур), уот анһар маһы сулбу (тарт, ыл): “Чэ, таҕыс, таҕыс!” – диэн кэннинэн ааны (ас, таһаар, кэбис) (СҮө).

27.2.1. Төхтөрүтэлиир көрүн

74 №. Туохтуур (тыаһы үтүктэр тыл) олобуттан төхтөрүйэр көрүнү үөскэтин: Холобур: Кэнниттэн ытыалаан бачыр+±аппыттара да±аны, таппатахтара быһыылааҕа... (И ХХ)

1. Тыаллаах күннэ буспут сэлиэһинэй, сатала суох улахан иһиттээх кыйымыт арыылыы, дохсун-дохсуннук (долгуй). 2. Кыра ньирэйдэрин моонньуларыттан кууһа-кууһа оҕо курдук (таптаа). 3. Остуол муннугар олорор аҕам киһи, ханас иэдэһин ибирдэтэ-ибирдэтэ санаран (добдуй). 4. Кини Гай сырдык күөх көстүүмүн, үрүҥсолко соруочукатын абарбыт курдук (көр). 5. Икки киһи атаһын тыаһа ыраахха диэри (хоочур). 6. Оччоҕо дьон кэтэһэн көрөн баран, көхсүлэрин этитэ-этитэ үлэҕэ барардыы таннан (хачыгыраа). (Афанасий Фёдоров. “Күөх кырыс”).

27.2.2. Тиэтэтэр көрүн

75 №. Тиэтэтэр көрүнү булун: Ханнык ньыманан үөскүүрүн этиң:

1. Холлой итиччэни истэн баран, хаана дьэ ситэ оргуйда, унуоҕа илибирэс буола түстэ. 2. Атыыр оҕус күрдьүөттээн баран, соҕотохто буута түрдэс гынаат, супту түһэрин курдук, күтүр өстөөх кыайан хаампатахха дылы хасханныыр бэйэтэ, итиччэ үлүгэр хапсаҕайы хантан булан ылбыта эбитэ буолла, били икки ардыгар бурдугун сиксийэ турар сордооххо ойон кэлбитэ баар буола оҕуста. (Амма Аччыгыһа. “Балаҕан иһигэр”).

76 №. Тиэтэтэр көрүннээх туохтуур-кэпсиирэни ситэрэн аабын: - **махтаа, -бахтаа** сыһыарыынан үөскэтэргитин умнуман

1. Наум Петрович бөппүрүөскэтин инсэлээхтик (обор). 2. Никонор улаханник санарбытыттан сылайан өрүтэ (тыын). 3. Иван, сирэйэ чоххо баттаабыт курдук буолан, тарбаһынан буору (хаһый). 4. Трактор киһитин санаатын өтө сэрэйэр курдук, суостаахтык дьигиһийэр, күүскэ (дьүккүй). 5. Онуоха суотчут симириктиирэ ордук хойдор, кубарыйбыт сонун сиэптэрин (хастын). 6. Всеволод Николаевич тохтуу түстэ, көхсүн этиттэ, уна ытыһынан сүүһүн (имэрин, ыл). (Софр. Д. СТТ). 7. Онтон икки кулгааҕа, мэктиэтигэр тыс-тыс тыаһаан ыла-ыла, бүрүтэ (ыл) хам (тутун, кэбис). (ЭЭ Х).

27.2.3. Кылгыыр көрүн

77 №. Кылгыыр көрүннээх холбуу кэпсиирэлээх этиини ситэрэн аабы².

1. Үтээн ханас өттүгэр баар суорба таас кэннигэр туох эрэ ... (гын) (Д К). 2. Эмээхсин Сэмэнчик сугэммититтэн эргиллэн өрө имэрийэн баран, сыллаан ... (гын, ыл). 3. Атахтара уйбакка суол чигдитигэр ... (гын, омор, түс) (И ХХ). 4. Өстөөбүн сирэйигэр силлээн ... (гын). 5. Ол аайы Иван Максимович, оройго оҕустарбыт оҕолуу ... (гын, түс). (НБ ДьККД). 6. -

Манна... Кинилэр билбэт сирдээхтэр, (кэл, тарт). (ДТ ККХ).. 7. Эн мин уна өттүбэр чокуурдаах бинтиэпкэбин туппутунан баар (буол, оѳус) (АФ У).

Туһан: барыс, лах, ньыкыс, пал, сык.

27.2.4. Саҕалыыр көрүҥ

78 №. Саҕалыыр көрүҥнээх этиини ситэрэн суруйу².

1. ... били маанылаах сиэн оѳолоро мэник харахтарын (дьэргэт, бык, кэл). 2. Хачыгыр көһүйбүт көхсүгэр тоттук оѳо сутуруга (битий, бар). 3. Онтон Хачыгыр харахтарыттан кыымнар (бырданалаа, түс). 4. ... Бачыгыратар Баһылай, кыламмытынан ыстанан кэлэн, өрө көрө (түс, бар) хара быарга (тинилэхтээ, кэбис). 5. Хачыгыр иниир-ситиитэ (тарт, кэбис) өрө (тэй, түс) нусхас (гын). 6. Ыт буоллаҕына киһи мэйиитигэр хатаныха курдук сып-сытытык (часкый, түс) баҕалыы, түөһүнэн (сыыл, хаал). (Эрилик Эристиин. “Хачыгыр”).

27.3. Туохтуур атаахтатар халыыбын туттуу

Саха тылыгар туохтуур олоѳор сыстар **-аахтаа** сыһыарыынан ньырамсытар эбэтэр атаахтатар суолталаах ураты халыып баар. Үөрэхтээхтэр бэлиэтииллэринэн, атаахтатар халыып диэн аатынан биллэр кыччатыы категорията субъекты намтата, кыратыта, сэнии сыаналыыр туохтуур биир ураты көстүүтэ буолар. Туохтуур бу категориятын дьингис хоһооно – санарар киһи субъекка сыһыанын көрдөрүү [Филиппов Г.Г., Винокуров И.П. Саха тыла. Лексика. Фонетика. Морфология. – Дьокуускай, 1996. - С. 124]. Н.Е. Петров бу сыһыарыыны санарааччы аһынар, таптыыр истин иэйиитин эбэтэр күлүү-элэк гынар, сэниир, үгэргиир тус сыһыанын тириэрдэригэр туттарын туһунан бэлиэтиир [Петров Н.Е. Синтаксические средства выражения моадльности в якутском языке. - Новосибирск, 1999. - С. 18].

79 №. Атаахтатар халыып кэрчик аайы туох дэгэттээх туттууларын бы’аары².

I. 1. – Уолум уһун муннаах! Мин этэрбин-үөрэтэрбин өйдөөндүүллээн *истээхтээбэтин*; барытын кулгааҕын таһынан *аһараахтаатын* (Д ТК). 2. Ол буор балыксыт кэргэнэ буолбут даҕаны *диэхтээн...* (Д ТД).

II. 1. Тулаайах кыысчаан муос кыһын кууспутунан ... утуйан *хаалаахтаабыта*. (Д ТО). 2. Орто уоллара утуйан хаалан бу астан *матаахтаата*. (А К).

III. 1. Сордоох да оһох буоллаҕын эбээт! Эн курдук дьиикэй оһох бу куоракка суох ини. Быйыл эн абыраххыттан ордубат дьон буоллубут. Өрө *ньолойоохтооннун* киси да бөѳөбүн ээ! Эмиэ буруолаан чолойо *сытыһаахтаабыккын* дии! (Амма Аччыгыйа. «Эмээхситтэр»).

27.4. Туохтуур ту’аайыытын туттуу

80 №. Таблицанан сирдэтэн этиилэр истиилгэ туттуллар уратыларын тэ²нээн к³р². Бэйэ±ит са²а±ытын бол±ойу².

<i>Сирин истиилгэ</i>	<i>Дьыала истиилигэр</i>
1991 сылга би'иги республикабытыгар Президент былаа'а	
<i>киирбитэ</i>	<i>киллэриллибитэ</i>
Быйыл Россияны кытта улахан суолталаах с ³ бүлэ'иигэ илии	
<i>баттаммыта</i>	<i>баттаныллыбыта</i>
Би'иги былааммытыгар үлэ'ит дьон интэриэ'э инники	
<i>турбута</i>	<i>туруоруллубута</i>
<i>Ту'аммыт</i>	<i>Ту'аныллыбыт</i>
Литература	

81 №. Аа±ы². Этии ту'аанын, кэпсиирэтин ыйы². Туохтуур ту'аайытын уларыты².

Бол±ойу²! Саха тылын нуорматынан дьа'айар ту'аайы ки'и эрэ о²орор хайаа'ыныгар туттуллар. Холобур: А±ам от о±устарар. Ийэм та²ас сууйтарар. Тыыммат барамай, ³йд³бүл ки'ини дьа'айара, салайара сагаммат. Оннук этии дьыала, наука истиилгэ туттуллар. Холобур: *Президент тыла-³'³* дьону олус астыннарда. – Президент тылын-³'үн дьон олус астынна.

I. 1. Олбуорга фонтан баара ки'ини сирдээ±ин сынньатар, уоскутар. 2. Наташа «Олох – дьикти бэлэх» диэн хо'оон кинигэтин бэчээттэтэн дьону с³хт³рбүтэ. 3. Ки'и анала, оло±ун суолун дири² ³йд³бүлэ кими ба±арар долгутар, кутун-сирин хамсатар. 4. Са²а оскуола үлэ±э киирбитэ олохтоохтору ү³ртэ. 5. В.В.Калашников этэн-тыынан истээччилэрин сэргэхситтэ.

II. 1. Быраа'ынньык к³р³-нара миигин долгутта. 2. Эн итинник майгы² би'игини дьиктиргэтэр. 3. ¥тм³ үгэспит симэлийэн эрэрэр бэйэбитин да±аны хомотор. 4. Ыары'ах о±о т³рүрэ элбээбитэ норуоту куттуур. 5. Итини сэргэ ки'ини дьиксиннэрэр да, хараа'ыннарар да сыыппаралар эмиэ түмүлүннүлэр. 6. Дьийэ-уот т³л³бүрэ сылтан-сыл ахсын үрдү тураара олохтоох дьону мунаахсытар.

82 №. Атынтан ту'аайыны атын халыыбынан эбэтэр синоним тылынан солбуйан аа±ы². Холобур: Дьийэ бырайыага *тупсарыллан* и'эригэр саарбахтаа'ын суох. - ... *тупсан и'эрин саарбахтаабаным*.

I. 1. Бюджет диэн туох ааттанылларый? 2. Дагылааччыт экономика та²нары тү'үтүтэ тохтотуллубатын ту'унан эттэ. 3. Хостонор баай балачча чаа'а кыраныысса та'ыгар та'аарыллар. 4. Харамай ахсаана ч³лүгэр тү'эриллэн эрэр. 5. Ити барыта каарта±а киллэриллибит.

II. 1. Кураан сайын буолан гаттан 4-5 эрэ центнер хортуоппуй хомулунна. 2. Быйылгы ү³рэх дьылыгар саха бакылтыатыгар 75 о±о ү³рэххэ ылылынна. 3. ¥лэбит хас да хайысханан ытыллар. 4. 250 араас омок хому'а быыстапка±а туруорулунна. 5. ¥бүлү³йдээх сылга куораты

к^{3±3}рд³р ту'унан уураах ылылынна. (**Ту'ан:** к^{3'}үннэ, та±ыста, хостонно, киирдэ, барар).

III. 1. Програма ис хо'оно байытыллара эрэйиллэр. 2. Мин у'уйуллубут кы'ам а²рдас тылы эрэ м³рэтэрэ. 3. О²о'уллубут паштеккытын нэлэгэр тэриэлкэ±э ууру². 4. Хаппыт сибэкки быра±ыллыгыта саамай ку'а±ан. 5. Дьизэ сыаната судаарыстыба ³түттэн бы'аччы хонтуруолланыллыбат.

83 №. Аа±ы². Этиигэ атынтан ту'аайыы туохтуура т^{3'3} элбэхтэ туттулларын аа±ы². Т^{3'3} мчгэйдик и'иллэрин сыаналаа².

1. Туруоруллар боппуруостар син бы'аарыллаллар. 2. Ити мбүнэн ту'унан 1950 см³μ турар миэстэлээх хотон тутулунна уонна са²ардыллан о²о'улунна. 3. 1980 с. бүтүлэригэр и'эр ууну чинчийи ытыллыбыта, салгыы ыраастаа'ын шэтэ былааннаныллыбыта. 4. Ба'аары умуруорууга 8 ба'аарынай автоцистерна, 7 анал к³м³л^{3'3}р техника ту'анылыннылар. 5. Управление шэ'иттэрэ 450 кэри²э ахсааннаах албынынан о²о'уллубут DVD диискэлэри тутан суох о²ордулар. 6. XVIII шйэ±э чэй национальнай утах бы'ытынан билиниллибитэ.

84 №. Тьа ха'аайыстыбатын министерствотын отчуотун аа±ы². Туохтуур атынтан ту'аайыытын 1 сирэй элбэх ахсаан халыыбынан (*би'иги*) солбуйу². Ханнык вариана ордугун бы'аары².

1. Национальнай бырайыак 2007 с. боруода см³үнү ³й³³үн хайысханан эбиллэн биэрбитэ. 2. Ити сыалга федеральнай бюджет суотугар 20 м³л. солк. субсидия о²о'уллубута. 3. Онон сылгы уонна таба биирдии усулуобунай т³б³түгэр 3000 солк., оттон атыыр о±уска 50 ты'. солк. ставка тиксибитэ. 4. Федеральнай мп 14 ха'аайыстыба±а мллэ'иллибитэ. 5. Республика бюджетиттан боруода см³үнү ³й³³үн дьыалатыгар 81 м³л. солк. ытыллыбыта. 6. Инньэ гынан 1200 т³б³ боруода эдэр ынах см³μ эбиллибитэ. 7. Онон хонтуруолланар к³рд³рү сити'илиннэ. (*«Илгэ» сурунаалтан*).

85 №. Нууччалыы этиини сахатытан суруйу².

Бол±ойу²! Нуучча тылыгар «возвратный глагол» уонна «страдательное причастие» диэн кинигэ истиилигэр тар±аммыт халыыбы сахалыы атынтан ту'аайыы о²орон туруору тылбаастыыллар. Туохтуур атынтан ту'аайыытын дьыала, наука тылыгар с³бүгэр к³р³н туттар с³п. Оттон к³нн³рү са²а±а т³рүт ту'аайыы туттуллуохтаах. Холобур: На столе лежат книги, *прочитанные мною*. – Остуолга *миигинэн аа±ыллыбыт* кинигэлэр сыталлар. – Остуолга *мин аахпыт* кинигэлэrim сыталлар.

1. Хамыы'ыйанан о²о'уллубут түмүгү били'иннэрдэ. 2. Коммунальнай ха'аайыстыбаларынан о²о'уллар ³²³л³р³ сыана мрдээтэ. 3. Э'иэхэ Президенинэн туох к³м³ о²о'уларый? 4. «Бичигинэн» та'аарыллыбыт кинигэ хаачыстыбата мчгэй. 5. Уураах мунньа±ынан

88 №. Нууччалыы ситимин истиилгэ дьү³рэлээн тылбаастаа².

Нууччалыы ситим	Туруору тылбаас (дьыала истиилэ)	Сүрүн истиил
Задавать вопрос	Боппуруос биэрэр	Ыйытар
Давать гарантию		
Продолжается разговор		
Идет выздоровление		
Оказывать помощь		
Идет подготовка специалистов		
Распространяется инфекционное заболевание		
Проявить интерес		

89 №. Сүрүн истиилгэ дьыала истиилэ букку³ар миэстэтин ыйы². К³нн³р³н суруйу².

1. Ылэ тымгын та³арыы са³аланна. 2. Уоту туттууга сэрэхтээх буолу². 3. Табаарга мэктиэ уонна дьэтигэр диэри босхо тириэрдии олохтонор. 4. Элбэх хай³ал, махтал тыллара этилиннилэр. 5. Нэ³илиэнньэни перепистээ³и²² бэлэмнэни млэтэ ытыллар. 6. Сайын дойдубар бара сылдьар ба³а санаалаахпын. 7. Ыттар са²а т³р³³бүт кулуну сиз³иннэрэ элбэх. 8. Сү³ү кы³ы²²ы а³ылыгын бэлэмнээ³ин тэтимнээхтик барар.

28 §. Аат туохтууру туттуу

Аат туохтуур саха тылыгар араас формалаах, элбэх синтаксической функциялаах, биир күүскэ сайдыбыт категория буолара биллэр. Билигин нуучча тылын сабыдыалынан аат туохтуур туттуллара өссө кэнээн иһэрэ тутта көстөр.

Аат туохтуур билини уларыыыта саха тылын байытар эрэ буолбатах. Аат туохтуур үгүс өттүгэр тыл атын грамматической форматтын солбуйар, үтүрүйэр. Ол түмүгэр тыл уһуур, этии өйдүүргэ ыарахан, истэргэ, санарарга олурҕа буолар, эстетиката мөлтүүр [Петрова Т.И., 1996. - С. 80].

90 №. Аат туохтууру сыһа туттар түбэлтэни көннөрүн:

Бол³ойу²! Билини саха тылыгар аат туохтууру даҕааһын аат оннугар тутталлар.

1. Тоноруллубут балык хараллыыта сайын уустугулар. 2. Саха сиригэр туһаныллар баай хостонор сирдэрэ өссө да элбэх буолуохтаах. 3. Парчаттан тигиллибит, араас оһуруонан, бисерынан киэргэтиллибит танас сиздэрэйдик көстөрүн үгүс көрөөччү кэрэхсээтэ. 4. Харыйа маһынан тутуллубут сайынны ураһа ыһахтыыр сир аайы баар буолла. 5. Саха сирин саамай кэрэ Куотугар бриллиант кыбытыллыбыт бастынан кэтэрдиэхтэрэ. 6. Өлүү түбэлтэлээх диэбиккэ дылы иитиллибит саа хаата

суох ыскаап кэннигэр истиэнэбэ өйөнөн турбут. 7. Дэхсилэммит суолунан айаннаан истибит.

91 №. Атынтан туһаайыылаах үөскээбит аат туохтууру төрүт туһаайыынан солбуйун. Хайата ордук үчүгэйдик иһиллэрин сыаналаан

(Хатарыллыбыт-хаппыт) сэбирдэх, (үөлүллүбүт-үөлбүт) собо, (чэпчэтиллибит-чэпчэки) сыана, атыыга (таһаарыллыбыт-тахсыбыт) бородууксуйа, (бэчээттэниллибит-бэчээттэммит) үлэ, (устуллубут-уһуллубут) киинэ, (көтүтүллүбүт-көппүт) дорҕоон, (туһаныллыбыт-туһаммыт) литература, (түнэтиллибит-түнэтик) сир, (сөнөрдүллүбүт-сөнмүт) суурадаһын, (олохтонуллубут-олохтоммут) бэрээдэк.

92 №. Аат туохтууру сыһыат туохтуурунан солбуйун. Этии истиилэ уларыйда дуо? Холобур: Сөптөөх диагноһы *туруортарбыт* ыарыһах үтүөрэр эрэлэ улаатта. – Ыарыһах сөптөөх диагноһы *туруортаран*, үтүөрэр эрэлэ улаатта.

1. Олимпийскай оонньууларга кыттыбыт спортсменнарбыт кыайан-хотон кэллилэр. 2. Тууһаммыт огурсуну сөрүүн, харана сиргэ ууруллар. 3. Теркаламмыт чесногу уонна ирбит ынах арыытын ветчинаһытыгар кутан булкуйу². 4. Кыыс суруйа олорор остуолуттан туран кэллэ. 5. Чинчийэр лаборатория көнүлүн ылбыт сана препарат атыыга табыста. 6. Быыбар түмүгүнэн элбэх куолаһы ылбыт депутатка кандидат эрэлэ улаатта.

93 №. Этиигэ наада буолбат аат туохтууру көбүрэтэн ааһы².

Бол±ойу²! Дьыала истиилигэр туттуллар аат туохтуур быһаарыы сүрүн истиилгэ онто да суох өйдөнөр. Холобур: Күңс *быраһыллыбыт* ³т³хх³ тохтоон чэйдээтибит.

I. 1. “Дантист” стоматологическай клиника толорор өнөтүн сыаната атыттардааһар ыарахан. 2. Республикаҕа табаһы утарыыга анаммыт күн бэлиэтэнэр. 3. Бу ыытыллыбыт конференцияҕа студеннар, аспираннар, институт үлэһиттэрэ, учуонайдар кыттыыны ылыахтара. 4. Көрөөччүлэрбит биэрбит ыйытыларыгар аһаҕас эфир нөнүө эппиэттибит. 5. Табаар барыта быһыллыбыт сөптөөх сыананан атыыга тахсар. 6. Быйыл тэриллибит “Азия оҕолоро” IV спортивной оонньуулар үрдүк таһымнаахтык бардылар.

II. 1. Айыл±а аһалар күһүлүлүбэтэх алдьархайа мэ’эйдээтэ. 2. Бу буолбут мунһахха тыа мэл’иттэрэ сырыттылар. 3. Фирма толорор ³²³түн сыаната т^{3’3} эмэ чэпчэки. 4. Кэтэх ха’аайыстыбалар күһүстэринэн о²о’уллубут бородууксуйаны батарыы кээмэйэ. 5. Чечня сэриитигэр сылдыбыт уолаттар тустарынан суруллубут кинигэ таһыста. 6. Хоско күһүнэриллэр сибэккилэр кэрэ к³стүлүлээх буолаллар.

94 №. **-аа’ын, -ыы** сы’ыарыынан м³скээбит аат тылы булан, аат туохтуурунан солбуйу². Этии истиилэ уларыйда дуо?

I. 1. Тыха хааайыстыбатын производствотоын сайыннарыыга шхарчы тийбэт. 2. Е.А.Борисов, А.И.Степанов былааннарын олоххо киллэриигэ $k^3m^3l^3r^3$ санаа баара. 3. Ветераннары дьиэнэн хааччийыыга бол±омто син кцц'мрбгт курдук. 4. Быбардааччылар испии'эктэрин чуолкайдаа'ы²²а шлэ са±аланна. 5. Сэллиги r^3 кэм эмтээ'и²²э химиятерапияны туттууга наадалаах бактериялар l^3ll^3r . 6. Помидоры бу'ары уонна кэнсиэрбэлээ'ин ликопины алдыапат.

II. 1. Ити клеткалар ситиилэригэр, төрүөх ийэ и'игэр улаатытыгар, цит мөскээ'инигэр наадалаах. 2. Микроорганизмнар а'ылык бу'уугар кыттыыны ылаллар. 3. Сүө'үцү интенсивнэйдик иитэн төлө'үтцгэ кини боруодата, атыннык эттэххэ, хаанын уратыта эмиэ оруоллаах. 4. Сыалар сүө'үгэ этэ-хаана сөптөөхтүк сайдытыгар, энергия мөскээ'инигэр наадалаахтар. 5. Симменталлар группаларын төлө'үцүлэрин тэтимэ намтаабыт. 6. Сайылыктаа'ыны кццскэ тэнитэн, бородууксуяа o^2o уллуутун, ороскуотун биллэрдик аччатар и'ин шлэлээн бары'ы киллэрэр и'ин дьулу'уохтаахпыт. («Илгэ» сурунаалтан).

95 №. ¥^3 скээбит аат тылы аат туохтуурдаах аттарыы халыыбынан солбуйан суруйу². Холобур: Дьахталларга ыттар саба *тц'үмлэрэ* баар эбит. – Дьахталларга ыттар саба *тц'эр тцбэлтэлэрэ* баар эбит.

1. Былыргы сахалар тимир у'аарыытын ньыматын билэллэрэ. 2. Опытнай учаастакка хапта±ас, моонньо±он ццццгүн чинчийэбит. 3. Синоптиктар кцн-дьыл уларыыытын кэтээн $k^3r^3ll^3r$. 4. Сааны дьиэ±э тута-харайа сылдыыыга кытаанах быраабыла баар. 5. Бу тэрилтэлэр ыарыы тар±аныытын кэтииллэр. 6. Инбэлиит о±олору атах та²а'ын o^2 орууга m^3 рэтэр. 7. Айанньыт Германия±а бара сылдыыытын сэ'эргээтэ.

29 §. Сы'ыат туохтууру туттуу

96 №. Сы'ыат туохтууру s^3pk^3 туттан этиини аабы². Холобур: Аны санаатахха, эдэр буоламмыт туохтан да толлубат, мээнэ санаарбаабат этибит. - ... эдэр буолан онн.

Бол±ойу²! Сы'ыат туохтуур хамсаныы тэтимин $k^3rd^3r^3r$ кэпсэтии тылыгар туттуллар саамай табыгастаах халыып буолар. Саха тылыгар сы'ыат туохтуур сирэйинэн, ахсаанынан уларыппакка туттуллар.

1. Быраа'ыннык ахсын ы²ырыннар, эрдэ ыал буолбут дьонунан алгыс этиттэрэллэрэ. 2. Андаатары тыыннаахтыы тутаннар Халыма э²эр m^3 скэппиттэрэ. 3. Ийэлэр сиэннэрин $k^3r^3nn^3r$ о±олорун инники кэскиллэрин o^2 орсоллор. 4. Убайдарым, эдьийдэриим математикаба кыахтаах буоланнар, мин эмиэ ол эйгэбэ о±о эрдэхпиттэн чуга'ым. 5. Дьонум саастарын тухары cm^3m иитиитинэн дьарыктаммыт буоланнар, би'иги эмиэ кыылга- cm^3lg э сыстафаспыт.

97 №. Сы'ыат туохтууру булу². Ханнык тцбэлтэ±э сирэй, ахсаан сы'ыарыытын ылынарын $3yd^{33}n k^3r^2$. Бы'аары².

I. Туундара куйаарын тымырын була²²ын,
 Толбонноох баайдарын тымгэ буола²²ын,
 Сахаада² саргытын кылци¹н тута²²ын
 Сандааран тура[±]ын, Якутскай куоратым! (Илья Ча[±]ыл[±]ан.
 «Якутскай куорат»)

II. 1. Ол билиги тотурбааммыт тордурбаспыппыт диэхтээн... 2. Мин хас сыл аайы эйиэхэбэ туспа диэн ааттаан кэлээри гына-гынабын, улаатымсыйан быһа сытыйаммын, мин бэйэлээх урутаан тонхойуом дуо диэммин, туой тардыахтанан хаалар этим. 3. Мин даҕаны сайын эйэлэһэ диэн ааттааммын, эйиэхэбэ чопчу туһулаан, аат-ааттаан кэлэн бараммын (эһиги хаһыа да буоланньыт дьэиэ күлүгэр олороргут), эн урут кэпсэппэтэбин иһин, атын сиртэн иһэр курдук туттаммын, дьэиэбэр төннүбүтүм. 4. Бу туох гынаарыбыт иирсибит-баайсыбыт баҕайыларбытый даа. (Реас Кулаковскай).

Ұ ³ скээбит сы'ыат	Сы'ыат туохтуур
Киэн туттунуулаахтык кэпсээтэ	Киэн туттан
Тапталлаахтык ааттыыра	Таптаан ааттыыра
Убаастабыллаахтык сы'ыанна'ар	Убаастаан сы'ыанна'ар
Ытыктабыллаахтык ааттыылар	Ытыктаан ааттыылар
Сэнэбиллээхтик к ³ р ³ р	Сэнии к ³ р ³ р
Болѳомтолоохтук ааѳы ²	Болѳойон ааѳы ²
Сатабыллаахтык к ³ рд ³ рбит	Сатаан к ³ рд ³ рбит
Ордуктук саныыр	Ордук саныыр
Итэѳэтиилээхтик арыяр	Ки'и итэѳэйиэн курдук арыяр

98 №. Бэлиэтэммит тылы сы'ыат туохтуурунан солбуйан аа[±]ы². Этии истиилэ хайдах уларыярын эти².

1. Билигин орубуна кин му²утуурдук кылгыыр кэмэ. 2. Бу тымныы-туман кэм²э суолга сэрэхтээхтик сылдьар наада. 3. Ити боппуруо'у би'иги дьаныардаахтык туруорсабыт. 4. Айыл[±]а дьикти кэрэ к³ст³лэрин дири² иэйишлээхтик кэпсиир. 5. Ийэ айыл[±]абытыгар харыстабыллаахтык сы'ыанна'ы². 6. Уус тарбахтаах буолан, ир² к³мис юбилейнай мэтээл дизайнын тупса[±]айдык о²ордо[±]о...

99 №. Ұ³скээбит сы'ыаты с³пт³³х халыыбынан солбуйу². Сы'ыары эбиллэрэ наада дуо?

1. Андрей билигин к³²милк айар худо'унньук бы'ыытынан биллэр. 2. Дьон атыыла'ар дьо[±]ура биллэрдик намтаата. 3. Быраа'ынныгы и³р³лээхтик а'ыы тмгэнин к³р³±мт. 4. Омук тылын билиим миэхэ олустук к³м³л³спмтэ. 4. Эдэр ыччат ону табатык ³йдм³н наада. 5. Дор[±]оону с³птк са²ары². 6. Дьокуускайга Н³мгм кинэ ирдик та'ымнаахтык ытыллыбыта.

1. О±онньор кцгэ́и то±о эрэ олус кы́амнылаахтык (кы́анан туран) булта́ар. 2. Дакылааччыт итини барытын $^3p^3$ к³т³±млцлээхтик кэпсээтэ. 3. Аргы́ым мин диэки итэ±эйбэтэхтик к³р³н кэбистэ. 4. Кини этэрэ барыта ылыннарылаахтык и́иллэр. 5. Биэчэр олус долгутуулаахтык ааспыта. 6. Дьэ кы́ылаахтык хоттордубут. 7. Саллаат уолаттар дойдуларыгар ытык иэстэрин $\mu\tau^3$ суобастаахтык толорон эргилиннилэр.

100 №. **Уонна** ситим тылынан холбоммут биир уустаах чилиэни сы́ыат туохтуурунан солбуйан аа±ы². Туох уларыйда?

1. Эн кцн аайы оскуола±а кэлэ±ин, μ^3 рэнэ±ин (кэлэн μ^3 рэнэ±ин). 2. Уолаттар т³гцрцчц олороллор, тугу эрэ кэпсэтэллэр. 3. Ұс тэллэй холбуу цммцт, сэлээппэлэрэ сыстыспыт. 4. Мин мо±отой лыа±ы сиирин онно к³рбцтцм уонна итэ±эйбитим. 5. Са́ыл куттаммыт уонна са́ан хаалбыт. 6. Биэриини бэлэмнээтэ уонна ытта Майя Власьева. 7. Ұлэ±итин суруйа±ын уонна туттара±ыт.

101 №. Бэлиэтэммит тылы сы́ыат туохтуурунан солбуйан аа±ы². Этии истиилэ хайдах уларыарын эти².

Диэн: 1. Студеннар маннык μ цгэй дьиэ±э μ^3 рэнэллэриттэн астыналлар. 2. Ийэм хоту олорор быраата кэлэ сылдыбата±ыттан хомойор. 3. Пенсия эбиллэригэр эрэниэххэ с³п дуо? 4. Дойду кризистэн тахсарын кэтэ́эбит. 5. Гриби хонтуруоллуур Комитет мааскалаах режими олохтууларыгар модьуйда. 6. Иэдээ²²э тцбэспиттэр анал счет а́ыллыбытыттан олус μ^3 рдцлэр.

Буолан: 1. Ремонт μ цгэйдик о²о́уллубата±ыттан бары да эрэйдэннибит. 2. Дьэбдьиэй сиэннэрин к³р³рцттэн кырдьарын да умнан сылдыар. 3. Са²а спортивной комплекс тутуллубутттан μ^3 рэбит эрэ. 4. Айдаар кыра бырааттаммытыттан сцргэтэ к³т³±млэн сылдыар. 5. Саргы ситэ μ^3 рэмметэ±иттэн кыбыстан са²ата суох олорто.

30 §. Ситим тылы туттуу

102 №. **Уонна** ситим тылы атын ньымана солбуйан аа±ы². Этии ис хо́оно, истиилэ хайдах уларыарын эти².

Бол±ойу²! Саха т³рцт тылыгар уонна ситим тылы солбуйар араас ньыма баар. Билигин ол ньыма умнуллан уонна ситим тылы кыбытар μ гэс олохсуйда.

Запятай: 1. Ёбцгэ сырдык уонна $\mu\tau^3$ μ гэ́ин умнума². 2. Бу бэртээхэй уонна сонун кцрэхтэ́ии кэлин да сал±ан турдун. 3. Кцн Куйаарыма $\mu\tau^3$ уонна кцстээх санаата. 4. Б μ^3 р – ис уорган цлэтигэр барытыгар наадалаах уонна ту́алаах.

Дефис: 1. Эйигин т³р³³бцт к μ^{22} цнэн итиитик уонна исти²ник э±эрдэлиибин. 2. Ұ³рэ±и уонна билиини билигин ыраата барбакка дьиэ±итигэр олорон ылыахха с³п. 3. Дэ² уонна о́ол тахсыбатын ту́угар

т³р³пцтгэр о[±]олоргутун сэрэти². 4. Айанньыттар ха'ан уонна ханна сылдыбыттарын ту'унан кцнцктэригэр бэлиэтээбиттэрэ баар.

Сы'ят туюхтуур: 1. Та²ара бу алдьархайы барытын к³рбцт уонна ыты кыраабыт. 2. Мин на'аа хомойдум уонна ³³р да ³р ытаатым. 3. Быйыл саас кэмигэр ардаата уонна от бэркэ ццннэ. 4. Дьон ис туругун кумаа±ынан кырыйан та'аарабын уонна кэпсиибини, алгыыбын.

Да-да эбиискэ: 1. Аныгы о[±]олор омук тылынан аа±аллар уонна кэпсэтэллэр. 2. Арыгы ки'и доруобуйатын айгыратар уонна алдьатар. 3. Эбэм сцрээ±э уонна курта±а ыалдьар. 4. Уол ону ³сс³ билэ илик уонна билэр да кыа±а суох.

Кытта дь³'м³л: 1. Маайа уонна Даайа тугу кэпсэттилэр? 2. Ийэ уонна о[±]о сыннанарыгар туспа хос арыллыбыт. 3. Литература уонна олох быстыспат ситимнээхтэр. 4. Хабырыыс уонна Ньюкулай от муннья киирдилэр.

-лаах сы'ыарыы: 1. Былыр куобах уонна сылгы бырааттыылара эбитэ м'м. 2. Кыыс уонна уол сы'ыана улам кцц'мрэн испит. 3. Эбээ уонна сиэн икки ардыгар уйан ситим баар эбит. 4. Саасчаана уонна Сардаана эт саастыы кыргыттар.

-лыын сы'ыарыы: 1. Ол киэ'э Кцннэй уонна Дьулус киинээ±э барбыттара. 2. Тм'ээтэхпинэ таайым бокуонньук уонна кини кэргэнэ от муннья сылдыбаллар. 3. Сэрии бцпцт сура±ын истэн, кырдыа±астар уонна эдэрдэр бары м³рбцттэр. 4. Миэхэ улаханлык ыалдыбыт кыыс уонна ийэ киирэн кэлбиттэрэ.

Икки-икки эбиискэ: 1. Арай биирдэ тайах уонна кутуйах м³ккцспцттэр. 2. Ытыыр уонна кцлэр а±ас-балыс. 3. Ыраах сир уонна халлаан ыпсытыгар €лм³нэ ³рцс кэтит лиэнтэтэ субуллар.

103 №. Этии ис хо'оонунан к³р³н, уонна ситим тылы атын ньыманан солбуйан суруйу².

1. Тайахтаах уонна баттыктаах имбэлииттэр уонна кырдыа±астар тцмсцц буолар сиригэр кэлбиттэр. 2. Биллэриигэ пааспардаах уонна дастабырыанньалаах кэли² диэн суруллубут. 3. Государство сцрцн сыала уонна соруга норуот материальной уйгугун уонна духовной сайдыытын хааччыйыы буолар. 4. Уолаттары уонна кыргыттары ку'а±антан уонна сиэрэ суох бы'ыыттан харыстыахха. 5. О[±]о быраабын к³мцскццр программа о²о'улунна уонна олоххо киирэн эрэр. 6. Мин уонна кэргэним олус чэйимсэхпит. 7. Эти уонна хааны чэбдигирдэ таарыйа баанньыкка сылдыахха. 8. Бу бы'ылаантан ыла а±а уонна уол сы'ыаннара биллэ уустугурбута.

31 §. Дь³'м³лц туттуу

Дь³гцл этиигэ тылы ситимниир, онон мксцгэр падеж сыгыарыытыгар синоним буолар. Дьөһүөл санааны ордук суолталаан, чорботон биэрэргэ, мцрццлээх тцгэИэ уонна мксцгэр дьыала, докумуон тылыгар, наука истиилигэр ордук дьцрэ, оттон боростуой, кцннээ±и кэпсэтиигэ падеж сыгыарыыта сцп буолар.

1) Дыгүл түмк сыгыарытын түрүр: Кинигэлэри² остуол *мрдүгэр* тураллар. – Кинигэлэри² остуолга тураллар;

2) Дь³ү³л саха тылын үрүэйэтин уларытар: Ұрдэл – обургу оолорго *аналлаах* сурунаал. – ... обургу оолор сурунаалара;

□) Күннээти кэпсэтиигэ дьү³ү³л туттан истиили бутуйаллар: Муннах икки чаас *устата* барда. – Муннах икки чаас барда;

4) Дь³ү³л суолтатын бутуйаллар: Миэхэ *утары баран*, ³й³³т³. – Миигин ³йд³³н ³й³³т³.

104 №. Дь³ү³лү түмк халыбынан уларытын этиини к³нн³р³н аа[±]ы².

1. Аргыым хааах ииттэн хостуур курдук элбэх са²алаах буолан биэрдэ. 2. Бииги да ортобутугугар айар-тутар талааннаах оолор бааллар. 3. Уулусса устун хааман истибит. 4. Эн тускуттан кини үлэтигэр хойутаата. 5. Ээ оолорун туугар олус кыамнылаах ийэ. 6. Улууспут баылыга сыл түмүгүнэн дьонун-сэргэтин иннигэр отчуоттаата. 7. 20-тэн ү³э саастаах кыргыттары билси³иигэ ы²ыраллар.

105 №. Саха тылын үрүэйэтин кэр түбэлтэни к³нн³р³н суруйу². Эти истиилэ уларыда дуо?

1. 400 ки³и үлэ кэнниттэн кэлэн, саха тылын үрэтэн барар. 2. Буруйу о²оруу и³ин накаастабыл ³сс³ кү³ү³ү³э. 3. Ачыкы² илии² анныгар сытар. 4. аата уолун санныгар ордон и³эр. 5. Ийэтэ оотун тү³үгэр сыыаран аата олороро. 6. Миитэрэй үлэтэ суох сатаан олорботох кырдыа[±]ас. 7. Сорох оо к³хсүгэр сытан утуйары с³бүлээбэт, т³тт³ү³ү эргийбит буолар. 8. Тэрилтэ эигини албынныыр түбэлтэтигэр, суукка сайабылыанна биэрэр бырааптааххыт.

106 №. С³пт³³х дь³ү³лү талан этиини аа[±]ы².

Туунан – тула: 1. Оскуола тула мас олортубут. 2. Библиотека үлэитэ Далан романын тула ырытыгы о²ордо. 3. Президент этиитин тула кэпсэти салтанар. 4. Т³үрүк остуол тула сэрүгэ иибитин саалыа[±]ы². 5. К³үү³ү³к тула к³рүү³ү³үлэри тэрийиэ[±]и². 6. Аппыт сиргэнэн биир сиргэ турбакка тула холоруктуу сырытта.

Утары – кытары: 1. Сүрүк утары тыы бытааннык устар. 2. Ұпкэ-харчыга буруйу утары охсу³ар управление. 3. Үарыны утары вакцинация ытыллар. 4. Ба³ары утары охсу³ар үлэиппит а[±]ыйах. 5. К³рүү³ү³ү ыппыт ээни утары охсу³а сылдыар эбит. 6. Би³иги доордуу илиибитин утары уунабыт.

107 №. Аа[±]ы². Наада сиригэр дь³ү³лү к³нн³р³н эбэтэр эбэн, этиини чочуйу².

Кытта: 1. Быраатым үрүү³ү³ү кытта с³бүлэстэ. 2. Телесуруналыыстар Любовь Васильевалыын уонна Георгий

Белоустовтыын сэ'эргэ'ии. 3. О±о т³р^{33'}цнэ элбээн быраастар быйал элбэх шлэни кытта к³рцтшлэр. 4. Санаа±ын кытта шлэстибиккэр махтанабыт. 5. Ки'и оло±о айыл±аны кытта ыкса ситимнээх. 6. Уоту кытта сэрэхтээх буолуу быраабылатын туту'уохха.

Н³²μ³: 1. Суол н³²μ³ са²а маркет тутуллабут. 2. Дьоммут ³рцс н³²μ³ оттуулар. 3. Н³²μ³ кццгэр хаар тцспцтэ. 4. Интернет н³²μ³ билсибитэ. 5. А'а±ас эфир н³²μ³ э±эрдэбитин этэбит. 6. Автор бу уобарас н³²μ³ бэйэтин санаатын кэпсиир. 7. Ол н³²μ³ сылыгар сэрии са±аламмыт.

108 №. Дь^{3'}μ³л ахсаанын с³пк³ туттан этиини аа±ы².

1. Дьонум, норуотум (иннигэр – иннилэригэр) иэспин толоруом. 2. Саха сиригэр биллэр эмчиттэрин, ото'уттары (ту'унан – тустарынан) кинигэ тахсыбыт. 3. Республика киин уонна ар±аа (³ттцгэр - ³ттшлэригэр) бу ыарыы тар±аммыт эбит. 4. Мюнхаузен мцчцргэннээх сырыыларын (ту'унан – тустарынан) аахпыты² дуо? 5. Бюджеттар (икки ардыгар – икки ардыларыгар) дуогабар баар эбит. 6. Суруйааччылар айар шлэлэрин (ту'унан – тустарынан) очерка суруйбутум. 7. Хостор уонна палаталар (и'игэр – истэригэр) кварцевание о²ороллор. 8. Дьиилэр, гаражтар (мрдцттэн – мрдшлэриттэн) хаар тц'эриитэ са±аламмыт.

109 №. Этиини к³нн³р³н аа±ы².

И'ун: 1. Мин то±о бачча сордоннум? 2. Хас биирдии табаарга биир сыл болдьохтоох мэктиэ олохтонор. 3. Режими тутуспат буоллахха, бэрээдэги кэстэххэ уопсайтан та'аарар быраабыла баар. 4. Эппит тылбар толору эппиэттибин. 5. Уол кцрэхтэ'иигэ барбата±ыттан коллективин аатыттан сэмэлэннэ. 6. Бэйэбит уолбутугар М.Эверстовка куоласпытын биэриэи².

Диэн – ту'унан: 1. Кини эйигин билэрин кэпсиир этэ. 2. Ол сылдьан кини ³лбмтцн истибитим. 3. Ха'ыакка Президент Дьаа²ыга сылдьытытын суруйбуттар. 4. Дьиилээх ха'аайка орон о²орбутун этэ. 5. Хомус сы²аа±а тэ²²э токуруйарыгар ³тцйэнэн охсуолаан биэрэбит. 6. Быраатым ы'ыах а'ыллытыгар кыттыбытын суруйбут. 7. Ветеран ханна сэриилэспитин о±олорго кэпсиир.

110 №. Сыы'а киирбит дь^{3'}μ³лц к³±мрэти². Этии ис хо'оно уларыйда дуо?

1. Икки о±о кэлэн, контракт бы'ытынан шлэлии сылдьар. 2. Саатар, государство ³ттцттэн туох да к³м³ о²о'уллубат. 3. Астаабыт аспытын духовка и'игэр угабыт. 4. Хос и'э сибиэ'эй, ыраас салгыннаах буоллун диэн сибэкки ццннэриэххэ с³п. 5. Атын мрдцгэр хап гына хатана тц'ээт, сиэллэрэн дьиги'итэ турда. 6. Ба'аары утары сэрэтэр шлэ кццстээхтик барар. 7. Уол булбут кылаатын буор аннытттан хостоон та'арбыт. 8. Ёск³т³ массыына кэллэ±инэ этээри². 9. Били²²и туругунан былаан туолла. 10. А±ата кинини мэлдьи бэйэтин кытта илдэ сылдьан у'анарга м³рэтэрэ.

IV тгүмэх. САХАЛЫЫ ЭТИИ ТУТУЛУН УЛАРЫТЫЫ

---

32 §. Этии тутаах чилиэнэ. Ту'аан, кэпсиирэ миэстэтэ

32.1. Ту'аан миэстэтэ

Ту'аан (подлежащее) – **Ким? Туох?** Диэн ыйытыыга хоруйдуур этии тутуох чилиэнэ. Этиигэ туох ту'унан кэпсэнэрэ ту'аа²²а к³ст³р. Ту'аан араас са²а чаа'ынан бэриллиэн с³п. Саха т³рүт тылыгар ту'аан этии иннигэр сылдыар. Сүрүн истиилгэ ту'аан миэстэтин уларытар табыллыбат.

Уус-уран истиилгэ эбэтэр публицистикага атын санааны чорботон этэргэ эбэтэр иэйии дэгэтин биэрэргэ ту'аан кэннин диэки сы'арыйыан с³п.

111 №. Этии ту'аанын булу². Миэстэтин уларытан к³рү². Этии ис хо'оно уларыйда дуо?

I. 1. Баттах «олорор» кэмэ барыллаан биэс сыл буолар дииллэр эбит чинчийээччилэр. 2. Кэт-Мардсен аатынан интернат дьиэ±э олорооччуларга концертаах, лекциялаах, бэлэхтээх сырыылары дьахтар Сэбиэтэ утумун быспакка тэрийэр. 3. Дьэ маннык үлэлээн-хамсаан эрэллэр ү³'ээ Бүлүтү улуу'ун ыччата. 4. Т³р³пүтүтэринэн о±о киэн туттуохтаах сиэн санаалаахпыт кэргэним би'икки. 5. Куоракка хортуоппуй атыылыы, тугу эмэ атыыла'а улахан дьон колхозтан ат уларсан киирэллэрэ. 6. «Ұбүлээ'ин боппуруо'ун бы'арыахха», - диэн бы'аарда государство ба'ылыга.

II. 1. Испэктээкилгэ оонньуулар Е.Степанов, К.Михайлов, И.Луковцев о.д.а. 2. Э'игини күтүтүлэр: саха эстарадатын сулустара, шоу-балет, кафе-бар, уоттаах-күстүтүх дискотека. 3. «М.А.Черосов – саха тылын анаан чинчийбит учуонай», - диэн суруйар автор. 4. Бу кэмтэн ыла са'аламмыта Дь³'г³й о±отун кытары оло±ун быстыспат сибээ'э. 5. Бүлүтүтээ±и аномалия ту'унан олохтоох дьон быдан былыргыттан билэллэр. 6. Саамай күлүлээ±э, бэйэбит эмиэ эп-эдэр о±олор алгыс тылын этэ-этэ дьоннору ыал о²ортуурбут.

112 №. Ту'ааны булу². Этии кэннигэр барбыт т³рү³түн бы'аары². Маннык этиигэ тыл бэрээдэгин уларытар с³п дуо?

1. Кү³рүйдэ күтүтүтү күммүт, кэллэ кэтэспит кэммит (ТС). 2. Са²арар / Дьокуускай. Эфиргэ / «Саха сирэ» информационай та'арыы. 3. Биэриини аахта диктор Гаврил Неустроев. 4. Халдеев бала'ыанньатын билэр эрээрлэр, о±олор то±о тугу да са²арбатылар? 5. Дьон кинини 3'үргэнэрин үрдүнэн, то±о Тойон Боппуок диэн ааттаабыттарын мин 3'йд³³б³пүтүн. (Д ДьС). 6. Ити Мотуо кыыс, Матрена Семеновна, миэхэ к³ст³тү'эн ааспыта 20 т³үрүк сылын быйыл туолла. Умнубаппын ээ ону мин. Оттон эн 3'йг³р бүгүн-сарсын умнуллубат гына кэпсээтим дуо мин? (АА М).

32.2. Кэпсиирэ миэстэтэ

Саха т³рүт тылын кү'инэн кэпсиирэ этии кэннигэр турар. Иэйии дэгэтин чорботон бэлиэтииргэ этии иннигэр кэлэр. Билигин сүрүн

истиилгэ кэпсиирэни этии ортотугар туттан, саха тылын синтаксической нуорматын кэ'эр түбэлтэ элбэх.

113 №. Этиигэ кэпсиирэ миэстэтин уларытан аа±ы². Туох уларыбытын бы'ары².

I. 1. Ба±арабыт эйиэхэ саха алмаа'ыны кытаанах доруобуйаны, үлэ±эр үгүс сити'иини. 2. Бу ту'унан би'иэхэ бастаан бэйэтин санаатын үллэстиэ±э саха бухатыыра Николай Дьяконов. 3. Күндү аа±ааччылар, бэйэ±ит да аа±ан итэ±эйдэххит Надежда Николаевна хайдахтаах курдук айар куттаах дьонноо±ун. 4. Ити элеменнэри ырытар буоллахха манныктар... 5. Онно санаммытым, биитэр быраас, биитэр бэтэринээр буолуом диэн.

II. 1. Бала'аны бэлэмнээтэ Натали. 2. Э'иги и'иттигит Ба'ылай Харысхан «Сүтэрситбит сүрэхтэр» диэн кэпсээниттэн бы'а тардыыны. 3. Э'иэхэ анаан ыллахтара: Варя Максимова. Лэгэнтэй, Ый Кыы'а, Сиэйэ Уола, «Кофе» дуэт. 4. Ылан к³рү³±μ², Арктика кытылын олохтоохторун. 5. Таптыбын к³±³р³р халлааннаах т³р³³бүт ийэ сир дойдубун.

114 №. Биир уустаах чилиэннээх этиигэ тыл бэрээдэгин к³нн³р³н аа±ы².

1. Москва±а олорон наар Саха сирин ту'унан суруйбутум, оттон Саха сиригэр сылдьан наар Москваны. 2. Сибиинньэбит уопсай ахсаана 120, онтон 0±0 биэрээччитэ 65. 3. Ба'аарга 17 ки'и былдьанна, ол и'игэр 1 0±0. 4. Би'иги оскуолабытын быйыл 5 0±0 мэтээллээх бүтүрдэ, онтон иккитэ кы'ыл к³мүс. 5. Россия±а 30 ты'. эбэ²ки олорор, онтон 8 ты'ыынчата Саха сиригэр. 6. Буруоттан быы'ыыр икки б³л³х театр и'игэр күүстээх бэрэбиэркэ ыппыт, ³сс³ миэстэтигэр штаб тэриллит уонна 4 бойобуой учаастак. 7. Пенсионердар уу харчынан ыллахтара, онтон атыттар табаар чиегинэн.

115 №. Аат кэпсиирэлээх этиини туохтуур кэпсиирэнэн уларытын суруйу². Холобур: Эр ки'и *дьоло* - үчүгэй кэргэни булан ылыы. - үчүгэй кэргэннээх эр ки'и *дьоллоох*.

1. Сүрүн сорукупут - халаан содулун туоратыы. 2. Кини үтү³тэ - олохтоох дьону промышленноска тардыы. 3. С³бүлүр дьарыга - туо'унан араас симэ±и, и'ити о²оруу. 4. Бүгү²²ү Россия±а иити боппуруо'угар лидер хаачыстыбатын и²эри - сүрүн боппуруос. 5. €сс³ биир эбэ'инэспит - ВИЧ. СПИД, наркомания ахсаанын намтатыы. 6. Парламент соруга - республика государственнай куурсун сокуонунан хааччыйыы. 7. С³пк³ а'аа'ын уонна и²эмтиэлээх ас - доруобай олох т³рд³.

116 №. Ыйытар этиини с³пк³ аттары². Т³рүт сахалыы ыйытыы туох уратылаа±ын бы'ары². Холобур: Табахтыыры² *т³рү³тэ туохха сытарый?* (дьыала) - Табахтыыры² *туох т³рү³ттээ±ий?* (сүрүн истиил) - *То±о табахтыыгын?* (кэпсэти тыла).

1. Тустууга с³бшээн туттар ньымалары² туохтарый? 2. Дьокуускай урукку уонна са²а генеральной былаана уратыла'ара тугуй? 3. Эн дьэиэ кэргэ²²эр хас ки'и киирэрий? 4. Ордук тахсыылаахтык шэлиир кэми² ханныгый? 5. Ұтм³ холобур о²остор ырыа'ыттары² кимнээхтэрий? 6. Ұлэ±ит-хамнаскыт сирин сыала туохха сытарый? 7. Механизациялаа'ын туруга ол кэм²э хайдах этэй?

117 №. Нууччалыы тутуллаах этиини сахатытан суруйу².

1. Балык эмиэ таптыыр астарым ахсааннарыгар киирэрэ. 2. Утахтартан мин дьо²²о кымы'ы сибэлиэм этэ. 3. 4. Ынах см³'м м³'ээ сы²аа±ар илин тиистэрэ суохтар, онон а'ылыгын тылынан с³р³³н ылар. 5. Сахалар а'ыыр астарыгар к³т³рд³³'мн биллэр-к³ст³р суолтаны ылбат. 6. Оскуоланы бтэрэн, ферма±а тахсыа² иннинэ см³'мгэ сы'ыаны² хайдах этэй? 7. Билигин кини ыал буолан, бэйэтин атын дьарыкка боруобалана сылдьар. 8. Бэйэ±ин дьоллоох ки'инэн аа±ына±ын дуо?

33 §. Этии ойо±ос чилиэнэ. Бы'аарыы, толоруу, си'илии миэстэтэ

33.1. Бы'аарыы миэстэтэ

118 №. Ахсаан аат бы'аарыылаах этиини ис хо'оонунан сирдэтэн, к³нн³рм². Холобур: *I куораттаа±ы о±о спартакиадата сабылынна.* – *Куораттаа±ы о±о I спартакиадата сабылынна.*

1. Манна 30 ырыа куттаах, артыыс дьо±урдаах о±о тмсмбт. 2. Сайын 7 шэ уонна сынньала² лаа±ыра шэлиэ±э. 3. Автор ыйынньыгар барыта 291 Саха сириг к³т³рд³рмн к³рм²мн киллэрбит. 4. Маны 85 саастаах Боробул олохтоо±о Ньюкулай кэпсээбитэ. 5. Дьокуускайга буолбут I, II норуоттар икки ардыларынаа±ы «Саха-Азия о±олоро» оонньууларга чэпчэки атлетика±а судьуйалаабыта. 6. Быйыл сайын Ха²алас улуу'ун Т³хтүрүгэр I эдэр ыччат фестивала – «Ил Хомус» үрдүк та'ымнаахтык тэриллэн ытылынна. 7. Кэбээйи улуу'угар «Х Сметанинской аа±ылар» буолан аастылар.

119 №. Икки бы'аарыы турар миэстэтин толкуйдаан этиини чочуйу². Холобур: *Кыракый мурун* (хайдах мурун?) платогун ылла. – *Мурун кыракый платогун* (хайдах платок?) ылла.

1. Минньигэс уба'а этин атыыластылар. 2. Айанныыр ыйдаа±ы билиэт сыаната ыараата. 3. Ыксаллаах улахан бала'ыанна суох. 4. О±о ба±аран ылсыта±ына, сүрдээх дири², хорутуулаах ³й-сүрэх шэтин толорор. 5. Саха биллэр кыраайы м³рэтээччитэ И.Д.Новгородов ахтарынан... 6. Ха'ыат нэдиэлэ±э биир күннээ±и нм³мэригэр анал дьахталлар комитеттарын хамсаа'ыннарын сырдатар бала'алаа±а

буоллар... 7. Манна нуучча уонна атын норуоттар остуоруйалара, биллиилээх Россия суруйааччыларын айымньылара киирдилэр.

120 №. Этиигэ хас бы'аары баарын аа±ы². Хо'ула'ар ис хо'онноох тылы эбэтэр тыл ситимин к³±мрэтэн, этиини арааран саа'ылаа².

Холобур: Бу быыстапканан поэт И.Гоголев т³р³³бүтэ 75 сылыгар анаммыт тохсунньу ый устата ытыллыахтаах республика та'ымнаах үбүлү³йдээх тэрээ'иннэр са±аланнылар. – Тэ²н.: 1. Бу быыстапканан поэт И.Гоголев т³р³³бүтэ 75 сылыгар аналлаах үбүлү³йдээх тэрээ'ин са±аланна. 2. Республика та'ымнаах оннук үлэ тохсунньу ый устата барыа±а.

1. Аламай үрү² күнэ ³лб³³рбүккэ дылы буолбута. 2. Соторутаа±ыта Россия олимпийскай кэмитиэтэ XXI кы'ы²²ы оонньууларга, Ванкувер куоракка олунньу 12-28 күннэригэр ытыллыахтаах ты²аа'ыннаах күрэхтэргэ кыттар хамаанда састаабын испии'эгин дьо²²о-сэргэ±э и'итиннэрдилэр. 3. Бары күстээх ыарыыны ис сүрэхиттэн эрдээхтик тулуйбута. 4. Бу айымньыны олус да тартаран утаппытты биир тынынан аахпытым буолбаат! 5. А²ардас туран хаалбыт дьахтары, эрэ да, айма±а да суох ки'ини мэлдьи хара, ыарахан үлэ±э үрэх ба'ыттан үрэх ба'ыгар колхоз аныыра. 6. Депутаттар бастакынан, Президент этии киллэриитинэн, 6 миниистири анаа'ы²²а с³бүлэ²и биэри боппуруо'ун к³рдүлэр. 7. Улуустартан а±алыллыбыт ынах, сибиинньэ этиттэн үрдүк хаачыстыбалаах, олус минньигэс ы'аммыт, бу'арыллыбыт халба'ы, эт бородууксуйатын «Саха астан» атыылас. 8. Сайылык күннээ±и оло±ун к³рд³р³р харах уулаах былаастаах к³рдүм³с киинэ±э би'иги бэйэбитин к³р³бүт.

33.2. Толоруу миэстэтэ

121 №. Этиигэ кэпсиирэни уонна толорууну булан, к³нн³р³н аа±ы².

I. 1. О±о үлэтин оло²хону үрэтиигэ, ырытыыга хайдах ту'аныахха с³бүй? 2. Мин сааспар тии²и бултаабатах ки'ибин. 3. Кылаабынай быраас киэн туттан туран, балыы'атын кэритэн к³рд³рд³. 4. Онон «со±отох ки'и театра» диэн оло²хону ааттыыллара оруннаах. 5. Кыаммат ара²а суотугар электроэнергияны ту'анартан кыбыстыбаттар дуо? 6. Билигин бу аппаратаынан номнуо тохсунньу 13 күнүттэн үлэлээн эрэллэр.

II. 1. Били²²э диэри бар дьонугар оло±ун опытын триэрдэ сылдьар. 2. Конференция дьон кутугар-сүрүгэр Пушкин хо'оннорун тириэрдэргэ анаммыт. 3. Бу сыыпаралартан ким ордук уубутун киртипитэ к³ст³р. 4. Ыксал буолла, ки'им миигин сэмэлээтэ, инники и'эр ки'и бүтэ'ик баран и'эр ки'ини к³р³ и'иэхтээх диэн. 5. Дьэ тэрилиттэн үксүн: прихожайы, куукуна миэбэлин, араас долбуурдары Владислав олус тупса±ай гына бэйэтэ мастан о²орбут.

122 №. Толорууну булу². Турар бэрээдэгин уларыттаха, этии истиилэ уларыяр дуо?

1. Таптаа бу сир о±ото, таптаа кцц, халлааны... (ИГ). 2. СаIа дьылбыт са±аланна бигиэхэ к^омн тахсытынан, істііхтіргі им с^омт^омт^омнэн, бигиги халлааммытыттан былт кіг^омт^омнэн, кинилэр халлааннарын хараIа б^омр^омй^омт^омнэн. (ТС). 3. Атын о±олор ханнык эрэ идэ±э сы'ыаннаахтар, холобур, Соломонов математика±а, Мандаарап литература±а, Халдеев техника±а, Инга омуk тылыгар, Маахыс физкультура±а. Оттон мин? (Д ДьС). 4. Бу остуоруйаларга: туохтан б^{3±3} бы'ыы – до±ордо'уу буолар. <...> Уонна туох чугутуой до±ордо'уу дьулуурун! Уонна туох тохтотуой, таптал кцц'мн! Уонна тугу кыайбат, тугу айбат буолуой дьи²нээхтик ба±арыы! (АА СК).

33.3. Си'илии миэстэтэ

123 №. Кэм си'илиитин кэпсиирэ иннигэр к^{3'3}р². Хайата ордук с³б^н чуолкайдаа². Холобур: Сахалар хойут эт-хаан ³тт^нэн сайдаллар. – Сахалар эт-хаан ³тт^нэн хойут сайдаллар.

1. Ки'иэхэ тутта бэриллэр информация ха'ан ба±арар дьайыыта ордук кццстээх. 2. Ха'ан да±аны ата иччитин со±отохтуу хаалларбат. 3. Эргэ кулуупка ыллыыр буоллахпына, бастаан хайаан да испэр к³рд^{3'3}р идэлээхпин. 4. Дьон тутта ыалдьыттар кэлбиттэрин билэ охсон кулуупка му'уннулар. 5. Улаатан баран, а±абыттан ол айма±ым ту'унан ыйыталаспакка хаалбыппын хомойобун. 6. Ет³р^нэн, ба±ар, куораппын к³р³ суо±ум эбитэ буолуо.

124 №. Буолуу си'илиитин кэпсиирэ аттыгар к^{3'3}р³н этиини аа±ы².

1. Кыайан мрдкк м³рэххэ м³рэмметэхпин кэмсинэбин. 2. Ол эээри син биир олох сал±анан бара турда±а. 3. Поэт сатабыллаахтык айыл±аны тыннаа±ымсытыы ньыматынан ки'и сырдык иэйиитин арыйарга дьулу'ар. 4. Бала'ыанньаны журналистарга си'илии правовой управление салайааччыта били'иннэрдэ. 5. Былырыын олус ардах тм'ун, ццнээйибит санаабыт курдук элбэхтик тахсыбата±а. 6. Ти'игин быспакка дьон-сэргэ бол±омтотун тардар ыстатыйалары бэчээттииллэр. 7. Тм³рт ый мэлээн баран, мргччм дириэктэринэн хаалбытым.

125 №. Этиигэ икки буолуу си'илиитэ турар миэстэтин толкуйдаа².

1. Туохтан санаата тцсптмн то±о-хоро ытыы-ытыы кэпсээбитэ. 2. Уураа±ы бигэргэтии тцргэнник биир санаанан кыаллыбата. 3. Кини Тулуна олохтоохторун олус бэргэнник тылынан ойуулаан кэпсиирэ. 4. Сиргэ тцнцгэр тийэ тимирэн эрэр дьиэ этэ. 5. Айымньылар о±олор саастарыгар с³п тцбэ'иннэрэн, 3, 4, 5 саастаахтарга араарыллан

хомулуннулар. 6. Э'иги т^{3'3} кыалларынан ³йгүтүгэр оло²хо сирин-дойдутун ойуулаан, о²орон к³р³рг³ кы'аны².

126 №. Этиини бол[±]ойон аа[±]ы². Си'илии турар сирин уларытан. Саа'ылаан аа[±]ы². Холобур: *Ордук хайа* тиэмэлэргэ с³блээн суруйа[±]ын? – Хайа тиэмэ[±]э *ордук с³блээн* суруйа[±]ын?

1. Су'аллык ³скээбит бала'ыанньаны бы'арыхха наада. 2. Би'иги санаабытыгар итинник иэ'и-кци'м т³л³³'мн ³чгэйэ суох к³ст³ц. 3. Коллегам а²ардас о[±]олоноор дьиэ[±]э 1969 сылтан ³лэлээбит. 4. Быйыл тэриллибитэ 80 сылын бэлиэтиир Ойуунускай аатынан саха академическай драмтеатра фестивалга кыттарга бэлэм. 5. Чахчы куорат историятыгар хаалан хаалар хамсаа'ын олоххо киирдэ. 6. Художниктар ³лэлэрин ордук оло²хону ырытыыга киэ²ник ту'аныхха с³п. 7. Ордук кини мэтириэтигэр тырымнас харахтара ки'ини тардаллар.

33.4. Тема-рема

127 №. Этии инники турар тылынан сирдэтэн туох ту'унан чорботон этиллэрин толкуйдаа². Этии бэрээдэгин уларыттаха, туох ту'унан этиллэр уларыар дуо? Бэрэбиэркэлээ².

Бол[±]ойу²! Этиигэ 2-3 ойо[±]ос чилиэн баар буолла[±]ына, тыл бэрээдэгиттэн к³р³н, ис хо'оно (**тема-рема**) уларыар.

Холобур: *Куоракка* а[±]абын кытта барсыахпын на'а ба[±]арабын. – *А[±]абын* кытта куоракка барсыахпын на'а ба[±]арабын.

1. Соторутаа[±]ыта Саха сиригэр мамонт ³лүгэ к³'мннэ. 2. Эдэр ыал Тылгыныга 1998 с. к³'³н кэлэллэр. 3. Барыта хас о[±]о Саха сириттэн Чечня[±]а сулууспалаата. 4. Суолу тутар республикатаа[±]ы дирекция отчуота буолла. 5. «Олорор дьиэ» программанан эдэр ыал дьиэ ыллылар. 6. «Северный Вилюй» диэн волейбол кыр[±]ээ 10 сыл устата ыытыллар. 7. Сэттэ саа'ыгар дьоно ³лбүтэ.

1. Би'иги кинини кытта кэпсэтиибитин бүгүн били'иннэрэбит. 2. Кэпсээнин Мария Егоровна са[±]алаабыта. 3. Пробирка[±]а о[±]ону бую'атыгы ту'унан суруйбуттар. 4. 1980 с. би'иги республикабытыгар аан бастаан I Бүтүн Союзтаа[±]ы варган сүдү суолталаах конференцията буолан ааста. 5. Билигин ки'иэхэ биир сүрүн уорганынан б³р буолар. 6. Тыа ха'аайыстыбатын уонна республика Госкомспордун учредительнай дуогабардарынан 2003 сыл алтынньытыттан «Урожай» түмсүү кыр[±]ээннээхтик ³лэлиир.

33.5. Этиигэ ыйытар тыл миэстэтэ

128 №. Ыйытар тыл этии ханнык чилиэнигэр сыстарын толкуйдаа². Этиигэ тыл бэрээдэгин к³нн³рү².

1. То±о Ньургун Боотур хотуулаах та±ыста? 2. То±о би'иги норуот тиэрминнэрин кыайан ту'аммаппытый? 3. То±о бу боппуруо'у ким да к³т³хп³тцй? 4. Ийэм то±о мин атын ки'и малын тыыппыппын ыйытала'а сатаата. 5. Ха'ыакка то±о Сырдык ыстатыйата тахсыбат буолла? 6. Хаста байыаннай чаастарга бара сырытты²? 7. О±унуох то±о аалсыы коэффициенын ирдэтэрий? 8. Бииргэ т³р³³бмт хаскытый?

129 №. Саха народнай поэта Бм³тцр Тобуруокап «То±о?» диэн хо'оонун аа±ы². Ыйытар тыл этии иннигэр туттуллар т³рм³тцн бы'аары². Маннык тмбэлтэ±э ыйытар тыл миэстэтин уларытар с³п дуо?

ТО;О?

То±о кмммт тыгарый?

- Сирбит сылаас буоллун диэн.

То±о сирбит сылыар?

- Бурдук б³±³ цннцн диэн.

То±о бурдук цнэрий?

- Килиэп, буулка буолуум диэн.

То±о буулка буоларый?

- О±ом а'аан тоттун диэн.

То±о тото сатыбыный?

- Кццстээх-уохтаах буолуум диэн.

То±о кццстээх буолабыный?

- Тракторы ыытыым диэн,

Самолекка к³тццм диэн,

Муораларга устуум диэн,

Ки'и бэрдэ буолуум диэн.

34 §. Сурук бэлиэтин туттуу

Петрова Т.И. бэлиэтииринэн, сахалыы этии тутула айгыраабытын, кэпсиирэ миэстэтэ уларыбытын кытта тэбис-тэ²²э этиигэ сурук бэлиэтэ эмиэ улаханлык бутулунна. Хайа да нууччалыы-сахалыы быраабыла±а суох запятой, кавычка, икки точка, тире, ыйытыы, кц'мрдцц бэлиэтэ олус элбээтэ. Ол оннугар ханна наада сиригэр турбатах буолар [СТЭК, 1993. – С. 41].

130 №. Сыы'а сиргэ турбут запятойу булу². Сурук бэлиэтин быраабылатын хатылаа².

1. Онон, Толя олох кыра саа'ыттан э'этин кытта сылдьар. 2. Ол курдук, конференция мэтэтин программатын кытта билистибит регламены бигэргэттибит. 3. Бастакы кцн, смбэ мунньах бы'ыытынан са±аланна. 4. Дьокуускай былыргы стилин тилиннэрэр кэм кэллэ, оччо±о эрэ, омук туристара сылдьыахтара. 5. Икки а²ар чаастаах концерт устата, араас ырыалары, м²кццлэри к³рдмбмт. 6. Саргы дьиэтигэр киирээт, аан та'ыгар турар олоппоско, сыгынньахтаммакка эрэ олоро тцстэ.

131 №. Икки туочука ха'ан, ханна туруохтаа±ын толкуйдаа².

1. Далаана: «Нарыйа» диэн ырыатын норуот таптаан истэр. 2. Тцмкпэр ба±арыам этэ: ким да, ха'ан да хантан хааннаа±ын, кимтэн кииннээ±ин умнубата буоллар! 3. Ба±ар итинтэн да буолуон с³п:

авторитеттары үскэтэбит. 4. Икки'инэн: политика диэн бу интэриэ'и туруорсуу буолар. 5. Мантан мин саныбын: айыл'а тынар тыыннаа'ы барытын үрдээри, дьоллоору, ырыаны, музыканы айбыт эбит буолбат дуо! – диэн. 6. Айталига Софронеева: «Ба'ардахха барыта сатанар, кыаллар эбит». 7. «Саха тылын истилистикэтэ: туруга, кэскилэ» үрүспүбүлүкэтээ'и бастакы научнай кэмпириэнсийэ.

132 №. Тире сыы'а турбут сирин к'нн'рү².

1. Тыа ха'аайыстыбата – анал идэлээх, дьарыктаах дьон шэлиир эйгэтэ буолуохтаах. 2. Бастакы миэстэ'э – «Кылы'ах» б'л'х, Тыара'а, Таатта. 3. Кальций – тиис, у'уох, баттах, ты'ырах кытаанах, доруобай буоларыгар олус ту'алаах. 4. Саха норуота баарын тухары – саха тыла туругуруо! 5. Ч'л олох – ыраас санаа, чэгиэн турук. 6. Тэрилтэ Дыгын оонньууларын кыайылаа'ар – иккис миэстэни ылбыт б'±'ск' Николай Дьяконовка LOGOSOL – мини-пилораманы бэлэх о'ордо! 7. Мээнэ'э эпэт буоллахтара, идэ'ин с'пк' таллаххына – олоххун оннук олоруо² диэн. 8. Оскуоланы б'тэрэн баран «оскуола – производство – үрдүк үрэх» хамсаа'ыны баты'ан, кылаа'ынан бары «Аартык» ферма'а ыанньыксытынан шэлии тахсыбыппыт.

133 №. Суруйааччы тирены туох сыаллаах туттарын бы'аары². Туох быраабыла'а оло'урарын толкуйдаа².

Бол'ойу²! Уус-уран айымньыга сурук бэлиэтэ ханнык да быраабыла'а оло'урбакка эрэ турбут буолла'ына, иэиин дэгэтин биэрэргэ ааптар бэйэтэ туттубут (*авторский знак препинания*) буолуон с'п. Ол эрэн манньык сурук бэлиэтэ хайа түбэ'иэх сиргэ буолбакка, ханнык эмэ стилистическэй фигураны о'орорго туттуллар.

I. О'онньор наар былыргыны кэпсиир. Кэпсиир – баай батталын. Кэпсиир – хайдах отутун туолуор диэри сирэ суох сылдыбытын. Кэпсиир – хайдах со'отох ынахтаа'а ойбо²²о тү'эн үлбүтүн. Кэпсиир – хамначчыт сылдьан хайдах эрэйдэммитин, соруму²у к'рүбүтүн. (*Суорун Омолон «Чү'чээски» кэпсээниттэн*).

II. Плисада – үчүгэй дьахтар. Ол эрэри иша кинини бу иккис күнүн к'рүр, урут хад'ах оло'бутун, туох майгылаа'ын, хайдах санаалаа'ын ситэ билбэт. Мантан барыа – умнуо. Гагра'а билсбитэ дии – үчүгэйкээн Полинаны. Билигин умнан ээр кинини. Ол эрэри Плисада – атын. (*Н.Габышев «Миша уонна Плисада» кэпсээниттэн*).

III. Сергей Львович уһулуччу кэрэ дьүһүнүн, олус көнө унуобун тас өттүнэн да омнуолара үгүстэр.

Ол үрдүгэр:

Күндү шевиот көстүүмнээх. Модельнай ара'ас түүппүлэлээх. Кремовай сорочкалаах.

Ону таһынан:

Тараабын сотон-сотон баран, үрэн-үрэн тараанар. Тараанаат, үрэн-үрэн баран, сотон уурунар. «Шипр» одеколонуна ыһынар. Солко былаатынан соттунар.

Итиннэхэ эбии:

Араспаанньата «вский» диэн буржуйдуу кутуруктаах, «Давай, пожмём друг другу руки» диэн ырыаны кининэйэн ыллыы сылдьар үгэстээх. Ол ырыа хоһоонун мин толору билбэппин да, мешчанныы буолуо дии саныыбын. Илиини бобо тутуһуулаах. (Амма Аччыгыһа «Ал±ас» кэпсээниттэн).

134 №. Кавычка туох быраабыла±а оло±уран турарын эти².

1. «Дьэ, ытаама, до±ор, мин бу а±а² кэллим дии», - диэн Гриша бэйэтигэр са²арар. 2. А. Филиппова м³рэнээччитэ Айтилина быйылгы «Са´ар±а±а» «О´уор ырыата, ойуу тойуга» диэн коллекциятынан кыттан, «За лучшее воплощение якутских традиционных мотивов в современной одежде» диэн аакка тиксэн м³рүттэ мрдэ суох. 3. «У³рэ±и ылар» о±о суо±ун чахчы ³йд³³н, «учууталлара» аны о±олору киэ´э буолбутун кэннэ зарядка о²отторо мрэн та´арбыта. 4. Шилов ата´ыныын к³м³л³³н устубут боппуруостарын к³рд³³н-к³рд³³н «ассорти» тэтэрээтин кэтэ±иттэн булла. 5. Чм³чээски сирэ±э «парк» гына тмстэ.

135 №. Ханнык тыллар улахан буукубаттан суруллалларын ³йд³³н к³рм². К³нн³рм².

1. Былатыан Ойуунускай аатынан государственной бириэмийэ лауреата, артыыс Айаал Аммосовтыын кэпсэттибит. 2. М.К.Аммосов аатынан Саха Государственной университета Хотугулуу-Или²²и федеральной университет аатын сүгээри турар. 3. Олунньу 24 күнүгэр Москва±а РФ Президенигэр Саха Республикатын Бастайааннай бэрэстэбиитэлистибэтигэр Саха сирин со±уруу ³ттүн сайыннарыы корпорациятын Координационнай сэбиэтин мунньа±а буолан ааста. 4. Саха ма²найгы лингвист-учуонайа С.А.Новгородов аатын сүгэр «Бичик» Национальнай кинигэ кы´ата Омар Хайям «Рубаилар» диэн кинигэтин бэчээттээн та´арда. 5. Саха Республикатын Государственной Мунньа±ын (Ил Түмэн) Дьа´ала.

136 №. Маннык быраабыла ханна баарый?

I. 1. Амма Аччыгыһын «Сааскы кэмин» аа±а олорон араас санаа киирэр. 2. Клавдия, Герман Хатылаевтар салайар «Дь³³г³й» о±о этно-б³л³±мн Дь³³г³й Айыы, ы´ыхах, алгыс ³йд³бүллэрин кытта ситимнээх «Кымыс ырыата» диэн компакт-диискэлэрэ күн сирин к³рд³. 3. Республика бюджетиттан 4 млрд. 122 м³л. солк. мт субсидиятыгар бэриллэр. 4. Дуоска 9х9 харахтаах, оонньооччу 18 ньыкааны ылар.

II. Билини ыччат брэйк-дэнси олус сөбүлүүр. Биһиги куораппытыгар бу үнүүнэн үлүһүйэр ыччат үгүс. Олортон саамай чаһылхайдара «Yo´kutzk» бөлөх.

- Уолаттар бэйэбитин билиһиннэринэрэ.

- Иван Степанов – Dyarg, Иван Сокольников – Ivan 175, Евгений Ершов – Reverse, Александр Посельской – Skytemple, Василий Кононов –

Squash, Николай Дьячковской - Chezz, Иван Сивцев - Cheng, Пётр Протодьяконов - Loony, Саша Степанов - LtL Dyarg диэн буолабыт.

У тмүмэх. УСТУДЬУОН БҰЧЧҰМ ҰЛЭТЭ

Били²²и публицистика истиилэ туохтан сыы'ыраарын ³йд³³н к³рм².

Дыада истиилин бэлиэтэ кыбыллар сирдэрин ыйы².
Тиэкис тылын-³'үн чочуйу².

К-01 ЭБИИ ҰҒРЭХ ТУУНАН СОКУОН

1. Ил Тмүмэ²²э буолбут т³гүрүк остуолга ³р³спмбүлүкэ оолоругар эбии м³рэхтээ'ини тэрийиигэ суокуону о²оруу, сайыннарыы ту'унан кэпсэттилэр. 2. Билигин м³рэх тэрилтэтигэр эбии м³рэхтээ'ин уонна оолону иити кы'ал+ата сытытык турар. 3. Ұ³рэх министрин солбуйааччы Э.Кондратьев этэринэн, Саха сиригэр ирдэнэн оскуола+а м³рэнэр оол 75%-на араас куру'уокка, сиэксийэ+э дьарыктанар. 4. Техническэй хайысхалаах эбии дьарык суолун кэриэтэ. 5. Ол т³рм³түнэн мп-харчы, дьэ-уот, тэрил тийбэтэ буолбут. 6. Ааспыт сылга эбии м³рэхтээ'ини сайыннарыыга Ил тосхолун чэрчитинэн, ³р³спмбүлүкэ бддм³түттэн 776 ты'. солкуобай к³рүлүмүт.

7. Т³гүрүк остуолга кыттыбыт дьон этэринэн, саамай сирин кы'ал+а - хамнас кырата. 8. Ёск³түн оскуола учуутала НСОТ бы'ытынан 20-30 ты'. солкуобайы аахсар эбит буолла+ына, эбии м³рэхтээ'и²²э мэлээр ирдик категориялаах педагогтар 10 эрэ ты'ыныача солкуобай хамнастаахтар.

9. Элбэх кэпсэтии кэнниттэн бырабыыталастыба+а, Ил Тмүмэ²²э, Ұ³рэх Министирэриститетин кытта кытты'ан, эбии м³рэхтээ'ини сайыннараарга ту'уламмыт сокуоннары оолорго этиилэр киирдилэр. («Кыым» ха'ыаттан).

К-02 ТҰҒЛ САХА ТҒРҰТ ИТЭ;ЭЛИГЭР

Саха санырынан, инники олоолу бар+аланыы, к³рүлүмүтэни биир сирин суолунан түүл буолар. «Түүлү барасыы гынан (ырытан) кэпсээн оолостор ки'и ордук сайдыылаахтык тмүр буолар. Ки'и дьыл ыпсытыгар, кмүн добдур+а саана уонна саас хаар алдьаныыта эбэтэр «уу-толох» саана, бары-барыта сэргэ²ниир кэмнэригэр ордук тмүр буолар, - диэн фольорист П.Т.Степанов 1946 с. 62 саастаах II Наахара олохтоолу Уломжинскай Роман Фёдорович тылыттан суруйбут.

Түүл тойонно'унун мүс ³ттүн с³пт³³хтүк кырдыа+ас ки'и бы'аарыахтаах, кини ³р ололбут, элбэ+и билбит, к³рүт ки'и буоларын бы'ытынан, толкуйдаан баран кэпсиир...

Тщл айыл±атын снньнэн ки'и этин-хаанын, ³йцн-санаатын чинчийэр учуонайдар ^мрэтэллэр. Ону тэ²э тщлц тойонноо'унунан б³л³'^мктэр, этнографтар, культурологтар дьарыктаналлар. Тщлгэ мксгэр ³йг³-санаа±а олохсуйбут, мгэс буолбут ³йд³бллэр тустаах бэлиэ (символ) н³²^м к³ст³лл³р, онон тщл ту'унан ³й-санаа уонна тщлц билгэлээ'ин хайа ба±арар культура±а дьо'уннаах миэстэни ылар. (Бравина Р.И. «Тщл тылдыта» кинигэтиттэн).

К-03 КЭБЭЭЙИ КЭЛЭР КЭСКИЛЛЭЭХ

Кэбээйи нэ'илиэгэ Кэбээйи улуу'ун биир саамай улахан нэ'илиэгинэн буолар. Территорьятын иэнэ 8681 га, ити и'иттэн тыа ха'аайыстыбатын наадатыгар ту'аныллара 8548 га. Нэ'илиэнньэтин ахсаана 2003 сыл туругунан 2608, ха'аайыстыбата 791, ынах см³'мтэ 2741, сылгыта 471, сибиинньэтэ 189.

Нэ'илиэк бэрт элбэх, сщ'мнэн ахсааннаах км³ллээх, мрэхтээх, киэ² нэлэмэн нц³л хара тыалаах.

Онон оту дэлэччи оттоон, сири-уоту о²остон ынах см³'мц, сылгыны иитэр, балыгы, кылааннаах тщлээ±и бултуур кыахтар толору бааллар.

Кэбээйи кэлэр кэскиллээх. Ол курдук Саха республикатын Президенин уонна правительствотын бы'аччы ³й³³'мннэринэн б³'^млэктэригэр улахан 450 миэстэлээх таас оскуола тутулан эрэр. Кэлэр былаа²²а 360 миэстэлээх таас балыы'а бырайыага о²о'улунна. Кэбээйи-Бэс Км³лэ 120 км усталаах суол тутуута 2008 с. тщмктэниэхтээх. Маны тэ²э атын да±аны социальнай, культурнай объектар тутуулара былааннаар.

Бу барыта нэ'илиэнньэ социальнай ³ттмнэн туруктаах буолуутугар, культурата, духуобуна'а сайдыытыгар улахан суолтаны ылыахтара. (Кэбээйи. Чачы. Кэбээйи улуу'а. 2-с кинигэ. – Дьокуускай: Бичик, 2004. – С. 45.)

К-04 ИККИ ТЭБЕЛЕЭХ СА'ЫЛ ТЕРЕТЕ

Соторутаа±ыта Покровской кыылы иитэр ферматыгар икки т³б³л³³х мутант-са'ыл т³р³³бмтэ. Кыыл биир да кцн олох олорбокко ³лбмтэ, ону то²орон баран, Дьокуускайдаа±ы Саха судаарыстыбаннай университетын биолого-географической факультетын зоологической музейыгар а±албыттара.

Музей млэ'итэ Ньургун Килибеев саба±алыырынан, ийэ са'ыл ууламмыт бастакы кэмнэригэр туохтан эрэ см'рбмт буолуон с³п. Ол тщмгэр икки т³б³л³³х, мс харахтаах мутант т³р³³бмт. Са'ыл о±отун атын уорганнара барыта орун-оннугар бааллар эбит.

Саха сиригэр кыыл маннык т³р³³'мнэ бастакы тцгэн буолбатах. Зоологической музейга уонунан араас экспонаттар бааллар, олор истэригэр альбинос-са'ыл, биэс атахтаах андаатар, дьикти муостардаах

тайах... Сунтаарга баар Элгээйи музейыгар икки т³б³л³³х, а[±]ыс атахтаах сыста т³р³³б^тг ньирэйдэр бааллар. («Киин куорат» ха[́]ыаттан).

К-05 ЭФИН ДЬИКТИ ЧАХЧЫЛАР

1. Брюнеткалар баттахтарын ахсаана а[±]ыйах: ортотунан 110.000. Оттон блондиннар баттахтар брюнеткалартан 40.000 а[±]ыйах.

2. Ханнык эрэ Изекиль Идс кулгаа[±]а суох т³р³³б^тг. Киниэхэ онноо[±]ор т³б³т^{тн} икки ³тт^{гэр} хайа[±]ас да суох эбит. Ол да буоллар, айа[±]ын атан син истэр эбит.

3. Саамай у[́]уннук б³т³н ыалдьыбыт ки[́]инэн Лос-Анджелес олохтоо[±]о Джек О[́]Лири буолар. Кини б³т^{тгэ} 1948 сылтан са[±]аламмыта уонна 1958 сылга эрэ тохтообута. Ити бириэмэ устатыгар кини 160 м³л. чуга[́]ыырдык б³пт^{гэ} уонна ы[́]аа[́]ынын 29 кг с^тэрбитэ.

4. Аан дойдуга саамай кыратык тар[±]аммыт ыарыынан – куру биитэр к^лц^и ыарыыта буолар. Ол ыарыыга сыстыбыт биир да ки[́]и тыыннаах хаалбата[±]а.

5. Франция[±]а т³рт саастаах кыыс куттанан у²мута уонна 18 сыл устата летаргической утуйуунан утуйбута. Кинини искусственнойдык а[́]аппытара. Кини улааппыт кыыс буолан баран у[́]утуктубута, ол гынан баран кини ³й^{тнэн} уонна санаатынан утуйуон иннинээ[±]итин курдук этэ.

К-06 ЭНДЫБАЛ БААЙА ТОЛОРУ ЧИНЧИЙИЛЛИЭ;Э

«Прогноз» диэн ааттаммыт сабыылаах акциялаах общество 2003 сыллаахха тэриллитэ. Кини с^рт^{тн} соругунан м^рм² к³м^тстээх сирдэри арыарга кэскиллээх ³э[́]э Д^ьаа²ы ар[±]аа ³тт^{тн} чинчийи буолбута. Общество акцияларын 100 %-на Канада «Silver Bear Resources» («³р^м2 к³м^тс э[́]э») диэн компанията бас билэр холбо[́]уктаах тэрилтэтэ.

2005 с. бастакы тэрээ[́]ин уустук усулуобуйатыгар, «Прогноз» Канада ити фирматтан 207-ча м³л^дй^м3^{тн}нээх м^бл^ээ[́]ини ылан м^ллээбитэ. Есс³ икки сыл устата м^лэ хайысхатын тосту уларытан, олус м^чг^{гэй} т^тм^{ктэри} ситиспиттэрэ, хас биирдии тонна руда[±]а 15 киилэ[±]э тийэ м^рм² к³м^тс баарын бигэргэппиттэрэ.

Компания Россия тас дойдуларын фирмаларын кытта бииргэ м^ллээ[́]инигэр с³п т^мб^ээр сокуоннара итэ[±]эстэрдээх буолан, м^гс м^ээйдэри к³р^с3^р. Бу соторутаа[±]ыта эрэ Россия сир баайын ту[́]аныыга министерствоттан 2011 сыл б^тт^{тгэр} диэри к³рд^тр-чинчийэр м^ллэри ытарга аналлаах лицензияларын у[́]атары ситистилэр. («Саха сирэ» ха[́]ыаттан).

Саха дьоно былыр-былыргыттан, ³бүгэлэрбит саааттан сылгы, ынах цитин а'ытан а'ыылларын, утах о²остон и'эллэрин с³бүлүллэрэ. От үлэтин сааана сахалар үксүн кымы'ынан утахтаналлара. Самаан сайыны к³р³р саамал тунах ы'ыахха биир сүрүн сиэринэн-туомунан былыр дааны, би'иги да үйэлэрбитигэр кымыс и'иитэ буолар. Ити кэм²э 2-3 атыыр ү'рүн тутан, кэ±э ү'үн курдук кү³х ³²н³³х кур отунан а'атан, биэлэри ыыллара. Ыаммыт цити тута сыар±аа тиэйэн, кымыс о²о'уллар аналлаах ампаарыгар аалаллара. Биэ цитин ыабыт и'иттэригэр дьэиэ температуратыгар диэри сойуталлара, ол кэннэ кыара±ас аяхтаах буруо±а ы'аарыллыбыт тирииттэн үйэн о²о'уллубут симиир диэн и'иккэ куталлара. Ааспыт сыллаахха ха'ааныллыбыт кымыс хойуу с³²циттэн ылыллыбыт а'ытыыны үккэ куталлар. Еск³түн дьэи²нээх кымыс а'ытыыта суох буолла±ына, а'ыйбыт цит эбэтэр суорат да ту'аныллыахтарын с³п.

Кымысчыттар сотору-сотору кү³³ннь³р³ кутуллубут убаастары киэргэтиллэн о²о'уллубут би'уэйэх, хамнатар диэн ааттанар малларынан, балай эмэ у'уннук, күскэ со±ус булкуйан биэрэллэрэ, кымыс т³ бэлэм буоларын кэтээн кү³р³лл³р³. Кымыс бэлэм буолла±ына, олус а'ыйан хаалбатын диэн арыый с³рүн сиргэ, күэххэ уларытан уураллара. («К³мү³л» сурунаалтан. 2005. 4 №-рэ. С. 17.)

К-08 МӨЛҮЙҮӨНҮНЭН МЭҔИЭЛЭЭН МӨККҮӨРГЭ ТИЭРДИМИЭХХЭ

1. «Хомуур хапса±ай» – бу а±ыйах сөкүүндэ иһигэр биир-бииргэ хапсы'а тү'эн баран, булумахта'ыыга, онтон биир хаалбыт киһини куолаа'ы²²а тийэн хаалар тустуу дуу, оонньуу дуу икки ардынан киирсии. 2. Биир тылынан, «Хомуур хапса±ай» хапса±айы киэргэппэт да, байыппат да. 3. Көрөн олорорго дааны киһи интэриэһиргиирэ, умсугуйара суох. 4. Хапса±ай буолла да, биир-бииргэ киирсии буолуохтаах этэ дии. 5. Ол эрэ түмүгэр киһи күүһэ-уо±а, сатабыла, сымсата, бүдүрүйбэт сүһүөхтээ±э көстүөхтээх.

6. Көбүөргэ бу маннык булумахтаһа сырыттаһытына, былыр-былыргыттан илдэ кэлбит саха хапса±айын суолтата да сүтээрэй?! 7. Кэли омуктар туох диэн сыаналыахтарай, хапса±айбыт аһара судургу курдук көстөөрөй? 8. Аны бу со±отох хаалбыт киһини хас да буолан көтө±өн быра±ыыга дэ²-оһол тахсан хаалыан сөп буолбат дуо? 9. Кыайарга ба±алаах дьон көхтөрүгэр харса суох тамныыллар. 10. Эчэйии ылбыты² тута көстүбэтэ±ин да иһин, кэлин биллэн барыан сөп.

11. Мөлүйөнүнэн мэ²иэлээн басты² тустуук уолаттарбытын мөккү'үүгэ, атаанна'ыыга, эчэйиигэ тиэрдибэтэрбит ханнык.

12. Маны «Хомуур хапса±айы» тэрийээччилэр сыта-тура толкуйдаан көрү² эрэ. («Дьулур±ан» ха'ыаттан).

1. Ер³спциблцкэ гаастаа²²а анаммыт тосхолун 2009 сыллаа[±]ы сұрұн соруға - елц³нэни туоруур иккис ута[±]ы тутуу, Орто Тц²нээ[±]и гаастаах сири салгыы ба[′]ылаа[′]ын, Ленскэй куоракка гаа[′]ы киллэрии, салгыы сайыннарыы. 2. Ити ту[′]унан кулун тутар 3 қнцгэр А[±]а ба[′]ылык В.Штыров ыппыт сибэ мунья[±]ар кэпсэттилэр. 3. Сұрұн и[′]итиннэриини бырамыысаланнас миниистирэ А. Голубенко о²ордо. 4. Быйыл гаас эйгэтин мблээ[′]и²²э 3 млрд. 338 м³л. солк. к³ршлэр, ол и[′]игэр ³р³спциблцкэ бцддьм³тцтэн - 2 588,4 м³л. солк., федеральнайтан - 750 м³л. солк. 5. Былаа²²а Хатас-Павловскэй хайысханан елц³нэни туоруур турбаны та[′]ынан, Майа-Т³²цлц-Боро[±]он, Булгунньяхтаах-Улахан Аан ситимнэр, Орто Тц²нээ[±]и ГКМ-Дьокуускай ситим м[′]с ута[±]а уонна Отраднайтан Дьокуускайга кэлэр ситим киирэ сылдыбаллар. 6. Сыл устата 1 900 олорор дьизэ, 29 хочуолунай, 55 тыа ха[′]аайыстыбатын тутууга гааска холбонуохтаах, кыаммат ара²а гаа[′]ы киллэртэрэригэр к³м³±³ анаан 68 м³л. солк. к³ршлцмбт. 7. В.Штыров бэлиэтииринэн, Аллараа Бэстээх сотору кэминэн балысханлык сайдан барыахтаах, са²а улахан тутуулары, ол и[′]игэр дьон олорор кыбаарталларын гаастаа[′]ын қцскэ барыахтаах. 8. Манна тутуллуохтаах гаас-химия собуотун эмиэ хааччыйыахха наада. («Кыым» ха[′]ыаттан).

Са²а рйэ кэмигэр духуобунас тула а[′]а[±]астык кэпсэтии мцстцк ыытыллар буолла.

Ки[′]и, кини саа[′]ыттан тутулуга суох, духуобунай цнццтэ-сайддыта, ыраа[′]ырыыта, олох тутулун, бэйэ ис дьй²ин, ис сұрұн қцстэрин ³йдцц-билэ сатаа[′]ына оло[±]ун устата барар.

Культура, этикэ ирдэбиллэринэн ки[′]и эмоциятын ситэ та[′]арбакка хам баттыы сатыыр мцгэстээх, ордук ку[′]а[±]ан эмоциялары, ки[′]иэхэ баар, м³скээбит эмоциялара искэ хам баттаныыта ыарыыга кубулуйарын ³йдццр ки[′]и мцс. Ол и[′]ин сайдыылаах дойдуларга анал дьарык оскуолалара а[′]ыллан млэлииллэр. Онно уйул[±]а, эт-сиин тастан дьайыыга эппиэтэ, реакцията ³йт³н-санааттан тутулуга суох тахсар тцбэлтэлэригэр бэйэни сатаан салайынарга, бэлэм буоларга у[′]уйаллар, м³рэтэллэр. («Кистэлэ² кцмс» ха[′]ыаттан).

ИФМИТ БИЛИНИ БЭРЭБИЭРКЭЛИИР ТИЭС

Ұлэ сыаналанар барыла:

20 ыйытыкка барытыгар с³пт³³х хоруй **118** баалы ылар.

«Туйгун» сыана - 118-100 б

«Ұчмгэй» сыана - 99-81 б

«Орто» сыана – 80-70 б
 «Ку´а±ан» - 70-тан итэ±эс баал.
 Хоруй аайы т^{3´3} баал бэриллэрэ ыйыллар.

1 барыйаана

С^{3пм}х³³ эппиэти т^{3гмрмт} 1. Тыл-³с культуурата диэн: (1 б)

Эппиэтэ: 1. Тыл баайа барыта. 2. Тыл кодифицированной халыыба. 3. Тыл быраабылата суох туттуллар м^{3рйэ±э}. 4. Литературнай уонна стилистическэй нуорманы туту´ан ыраастык са²арыы, суруйуу. 5. Грамматика±а, лексика±а, таба суруйууга, са²арыыга кытаанахтык олохсуйбут халыып.

2. Тыл м^{3рйэ±э} (узуальной нуормата) диэн: (1 б)

Эппиэтэ: 1. Тыл баайын толору ту´аныы. 2. Омук тылын «суруллубатах сокуона», дьон тылы олоххо туттар быраабылата суох уратыта. 3. Нация б^{3ттцнцн} тыла м^{3рэх} кинигэтигэр бэлиэтэммит (кодифицированной) халыыба. 4. Биир тыл баайа атын тыл грамматикатын кытта силли´иитэ.

3. Стилистическэй нуорма диэн: (1 б)

Эппиэтэ: 1. Грамматика±а, лексика±а, таба суруйууга, са²арыыга кытаанахтык олохсуйбут, самай табыгастаах, чочуллубут, нарыламмыт халыып. 2. Тылы, грамматика халыыбын, этии араа´ын тус-туспа эйгэ±э, кэм^{2э}, атын-атын сыалга-сорукка сатаан дым^{3рэлээн} таба ту´аныы быраабылата. 3. Тыл быраабылата суох туттуллар м^{3рйэ±э}.

4. Ёс хо´оонун с^{3пк} ситэр. (5 б)

1. Бодорустахха бодо² биллэр, ... 2. Кырдья±астан алгы´ын, ... □. Спшпцт к^{3стрбэт}, ... 4. Бы´ах угун кыстыбат, ... 5. Онноо±о цнэр мас ... .

5. Тыл м^{3рйэх} ситимин с^{3пк} дым^{3рэлээ}: (20 б)

Ас-м^{3л}:

Эт, собо, у²уох, ис, харта, алаадьы, суорат, см^{3гэй}, хаан, хортуоска (астаа, б^{3рй}, иирт, кут, тиниктээ, м^{3л}, кырбастаа, хастаа, хотор, ырыт).

Кыыл-см^{3л}, хамсыыр-харамай:

Балык, б^{3р}, б^{3тцк}, быт, кумаар, куобах, куоска, сылгы, ыт, э´э.

(кистиир, мэнээктиир, орох тэбэр, тор±оннуур, тцйэр, тэпсэр, ытырар, ыыр).

6. Кэнсэлээрийэ тылын см^{3н} истиилгэ к^{3´3р} (5 б):

Холобур: От шэтэ барар	Оттууллар
Мунньах ытыллар	
Буруйу о ² оруу тахсар	
Ыччакка аналлаах биэри	
Кэпсэтии барар	
Т ^{3л} б ^{3р} о ² уллар	

7. Сыыс тылы аннынан тарт (5 б)

1. Эмтэммит дьон тардар сигареталарын ахсаанын лаппа а±ыйаппыт. 2. Сахалыы кылаас ахсаана элбээтэ. 3. 500 га иэннээх ойуур умайар. 4. 100 ты´ыынча солкуобай суумалаах сурутуу. 5. Ис ыарыытын эмэ.

8. Ұ^{3скээбит} аат тылы бэлиэтээ. С^{3пт}х³³ халыыбынан солбуй. (7 б)

Холобур: Арыгылаа´ын алдьархайа	Арыгы алдьархайа
---------------------------------	------------------

Быбардааччылар испий'эктэрин чуолкайдаа'ын шэтэ	
Киинэни интэриэ'иргээ'ин кц'үрдэ	
Тү'этии ха'аайыстыбаларынан барар	
Сэрииттэн эргиллибэтэхтэр кэриэстэригэр	
Ачыктаа'ынынан эмтэнэри боболлор	
Элбэх дьон ыалдыаа'ыннарын и'итиннэрдэ	
Ұлэни таптаа'ы ²² а иитэр	

9. Элбэх ахсаан сы'ыарыытын к³үрэт. Маннык халыып то±о туттуллубатын сыыппаранан бэлиэтээ. (8 б)

Холобур: Алтынны 12-13 кцнэригэр	Алтынны 12-13 кцнүгэр	1
У'ун ардахтар кэннилэриттэн		
Грипп араас к ³ рү ² нэрэ		
М ³ ккү ³ рдэр тахсаллар		
У'ун кыламаннардаах		
Кү'үн сэбирдэхтэр тү'эллэр		
Уба±астар мусталлар		
Ыарыылар-ситцүлэр тахсаллар		
Кэнники 5-6 сылларга		

Ту'ан: Элбэх ахсааны биир ахсаан форматынан биэрэр ньыма араа'а: 1 – ахсаан ааты кытта. 2 – паараласпыт аат тыл. 3 – кэлимсэ предмет. 4 – предмет биир буолбата±ын бэлиэтиир тыл. 5 – айыл±аттан элбэх предмет. 6 – хомуур ³йд³бүл. 7 – абстрактнай ³йд³бүл. 8 – айыл±а к³стцүтэ.

10. Сахалыы падеж халыыбын с³пк³ туттан тыл ситимин с³пк³ тылбаастаа (10 б):

Холобур: Шапка из меха соболя	Киис бэргэ'э
Весна в тундре	
Варенье из черной смородины	
Благодарственное письмо	
Новости из Москвы	
Цена на топливо	
Средство от комаров	
Конные скачки	
У меня мало времени	
Вера в бога	
Охота на рыб	

11. Солбуйар ааты сы'а туттар түбэлтэни к³нн³р (6 б):

Холобур: Ханнык сиртэн сылдыа±ын?	Хайа сиртэн сылдыа±ын?
Ханнык эминэн эмтэнэ±ин?	
Ханнык суолунан барыахха с ³ бүй?	
Бары студеннар медосмотр бараллар	

К ³ м ³ харчы хас бишрдии студе ²² а к ³ ршлэр	
Са ² а оскуола тутуллубут. Кини дэриэбинэ киинигэр турар.	
Ханнык ³² μ с ³ бшлццргчн ыйа±ын.	

Ту'ан: аайы, туох, хайдах, ол, барыга, хайа.

12. Атынтан ту'аайы туохтуурун к³±црэт (5 б).

Холобур: Ұлэ былааннаньиллар.	Ұлэ былааннанар - Ұлэни былаанныыллар.
Бол±омто уурулунна	
Олоххо киллэрилиннэ	
Кинигэ та'аарылларын ситистэ	
Араас ³²³ л ³ р о ² о'улуннулар	
Са ² а а±алылыбыт оборудование	

13. Аат туохтууру атын халыыбынан солбуй (5 б).

Холобур: То ² оруллубут балык	То ² балык
К ³ рд ³ ршлцмбт киинэ	
Ананьлыбыт μп	
Чэпчэтиллибит сыана	
Ұчцгэй сыананы ылбыт Туйаара μ ³ рдэ	
С ³ пт ³³ х диагно'ы туруортарбыт ыары'ах μтμ ³ рэр эрэлэ улаатта	

15. Этиигэ наадата суох киирбит аат туохтууру бэлиэтээ (5 б):

1. Клиника о²орор ³²³тчн сыаната мрдээтэ. 2. Ёбцгэ кцц'мнэн айыллыбыт μтμ³ μгэс. 3. Таба±ы утарыыга анаммыт кчн. 4. Бу буолбут конференция мрдцк та'ымнаах. 5. Ньургун биэрбит ыйытытыгар хоруйдаата.

16. Сы'ыат туохтуур с³пт³³х вариантын бэлиэтээ (3 б):

1. Мин ыалдьар (буоламмын-буолан) сыттым. 2. Э'иги дьарыктанар (буолан-буола²²ыт) кыайдыгыт. 3. Диетаны туту'ар (буолан-буоланнар) тас к³рμ²нэрэ тупса±ай.

17. -тык сы'яарыыны с³пт³³х халыыбынан солбуй (5 б).

Холобур: Суолга сэрэхтээхтик сылдьар наада	... сэрэнэн сылдьар наада.
Айыл±абытыгар харыстабыллаахтык сы'яанна'ар наада	
Дьон доруобуйата биллэрдик м ³ лт ³³ т ³	
Арыгы кццстээхтик ылла±ына уустук	
Утумнаахтык дьарыктанар ту'алаах	
Кини этэрэ ылыннарыйлаахтык и'иллэр.	

18. Уонна ситим тылы атын халыыбынан солбуй (8 б):

Холобур: Ёбцгэ сырдык уонна μтμ ³ μгэ'ин умнумуо±у ²	Ёбцгэ сырдык, μтμ ³ μгэ'ин умнумуо±у ²
---	--

Бары чэгиэн уонна чэбдик буолу ²	
Манна сибэлииллэр уонна эмтииллэр	
Маайа уонна Даайа тугу кэпсэттилэр?	
Мин уонна дьүгэм киинэ±э бардыбыт	
Атыыр уонна о±ус м ³ ккцспиттэр	
Куобах уонна сылгы бырааттыылара	
Кини тымныйбыта уонна ыалдыбыта	
Бу бэртээхэй уонна сонун үгэс сал±анара буоллар	

Ту'ан: икки-икки эбиискэ, сы'ят туохтуур, дефис, -лыын сы'ярыы, -лаах сы'ярыы, да-да эбиискэ, соппутуой, кытта дь³ү³л.

19. С³пт³³х варианты бэлиэтээ (8 б).

1. Киинэ (тула-ту'унан) кэпсэтии буолла. 2. Ба'аары (кытта-утары) охсу'ар үлэ. 3. Ытым э'эни (кытта-утары) охсу'а сылдьар. 4. К³мүлүк (тула-иннигэр) олорон эрэн.... 5. Хо'о±ону (утары-сүтэрэр) шампунь. 6. Виру'у (утары-³л³р³р) эмп. 7. Уоту (кытта- -ттан) сэрэхтээх буолу². 8. Радио (н³²ү³- -нан) э±эрдэ ыытар.

20. Этиини чочуй (10 б):

Холобур: Кыыс о±о анала - ийэ буолуу.	Кыыс о±о ийэ буолар аналлаах.
Оборудованиенан хааччыйыы мүгэй	
Ити сурах би'игини дьиксиннэрэр «Бичигинэн» та'аарыллыбыт кинигэ	
О±о т ³ р ³³ үнэ а±ыйаа'ына сал±анар	
Ки'и мээнэ ыалдыбат буолар, иммунитетта үрдээн	
Спектакль дьо ²² о би'ирэттэ	
Быйыл карантин у'атылынна	
Бары ыйытыларгытын 33-54-78 нү ³ мэргэ эрийэн биэри ²	
СПИД-ынан сутуллааччы ахсаана элбээн и'иитэ бэлиэтэнэр	

Сити'ини ба±арабыт!

2 барыйаана

С³пт³³х эппиэти т³гүрүт 1. Тыл-³с культуурата диэн: (1 б)

Эппиэтэ: 1. Грамматика±а, лексика±а, таба суруйууга, са²арыыга кытаанахтык олохсуйбут халыып. 2. Тыл кодифицированной халыыба. 3. Тыл

баайа барыта. 4. Тыл быраабылата суох туттуллар үрүэйэ. 5. Литературнай уонна стилистическэй нуорманы туту'ан ыраастык са²арыы, суруйуу.

2. Тыл үрүэйэ (узуальной нуормата) диэн: (1 б)

Эпиэтэ: 1. Биир тыл баайа атын тыл грамматикатын кытта силли'иитэ. 2. Тыл баайын толору ту'аныы. 3. Омук тылын «суруллубатах сокуона», дьон тылы олоххо туттар быраабылата суох уратыта. 4. Нация бттцццн тыла үрэх кинигэтигэр бэлиэтэммит (кодифицированной) халыыба.

3. Стилистическэй нуорма диэн: (1 б)

Эпиэтэ: 1. Тыл быраабылата суох туттуллар үрүэйэ. 2. Тылы, грамматика халыыбын, этии араа'ын тус-туспа эйгэ±э, кэм²э, атын-атын сыалга-сорукка сатаан дьүрэлээн таба ту'аныы быраабылата. 3. Грамматика±а, лексика±а, таба суруйууга, са²арыыга кытаанахтык олохсуйбут, саамай табыгастаах, чочуллубут, нарыламмыт халыып.

4. Ёс хо'оонун с³пк³ ситэр: (5 б)

1. Суор км³стэммет, ... 2. Сүгэ тү'үү диэри ... 3. Туттаран туран балыырадаах, ... 4. Ат таппат айыыта, ... 5. Ёт³х т³²үргэстээх, ...

5. Тыл үрүэйэх ситимин с³пк³ дьүрэлээ: (20 б)

Ки'и туруга:

Ата±а, бүрү, курта±а, кулгаа±а, сарыыта, сүрү±э, ты²ыра±а, у²уо±а, ү'э, хара±а.

(анньар, а'ыйар, к³б³р, к³ү³р, к³'үйэр, курулуур, саатар, туолар, тымныйар, тыытар)

Ұлэ-хамнас:

От, мас, са'аан, сү'ү, буор, тимир, хотуур, сүгэ, бы'ах, та²ас.

(бостууктуур, бы'ар, к³т³±³р, сытыылыыр, таптайар, тийэр, туруорар, у'аарар, уктуур, ха'ар).

6. Кэнсэлээрийэ тылын сүрүн истиилгэ к³ү³р (5 б):

<i>Холобур:</i> От үлэтэ барар	Оттууллар
Бэрэбиэркэлээ'ин ыытыллар	
Эмтэнинни барар	
Арыгыга ылларыы үскүр	
Инфекция тар±аныыта барар	
Булчуттарга анналаах бала'а	

7. Сыыс тылы аннынан тарт (5 б)

1. М³лт³³'үн туох биричиинэттэн таыыста? 2. Мунньах 2 чаас устатыгар барда. 3. Сылгы сү'үгүт ахсаана т³ү³нүй? 4. Дьийэ кэргэн оло±ун уйгутун хаачыйар. 5. Почтанан сибээс үлэ'иттэрэ.

8. Ұскээбит аат тылы бэлиэтээ. С³пт³³х халыыбынан солбуй. (7 б)

<i>Холобур:</i> Арыгылаа'ын алдьархайа	Арыгы алдьархайа
Мэ'эйдээ'ин элбэх	
Табахтаа'ын дьаллыгар ылларыы	
Кымыс сэллиги эмтээ'и ²² э ту'алаах	

Страховой поли́а суохтар истиилэригэр	
Сертификаттаах эмп атыылааччылар	
Грипп тар±аныытын билэ-к³р³ олороллор	
Аччыктаа´ын доруобуйаны тупсарыы ньымата буолар	

9. Элбэх ахсаан сы´ыарыытын к³±µрэт. Туох ньыманан солбуйбуккун сыыппаранан бэлиэтээ. (8 б)

Холобур: Алтынньы 12-13 күннэригэр	Алтынньы 12-13 күнүгэр	1
То²оруулар тү´эллэрэ күтүлүлэр		
£²³ араас к³рү²нэрэ		
Кыахтар бэриллэллэр		
Хара харахтардаах		
Кустар кэлбиттэр		
Этэр бшпүтүтэр		
¥³ннэр-к³йүрдэр тиллэллэр		
1956-58 сыллардаахха		

Ту´ан: Элбэх ахсааны биир ахсаан форматынан биэрэр ньыма араа´а: 1 – ахсаан ааты кытта. 2 – паараласпыт аат тыл. 3 – кэлимсэ предмет. 4 – предмет биир буолбата±ын бэлиэтиир тыл. 5 – айыл±аттан элбэх предмет. 6 – хомуур ³йд³бүл. 7 – абстрактнай ³йд³бүл. 8 – айыл±а к³стүтэ.

10. Сахалыы падеж халыыбын с³пк³ туттан тыл ситимин с³пк³ тылбаастаа (10 б):

Холобур: ШАПКА из меха соболя	Киис бэргэ´э
Цены на авиабилеты	
Морс из брусники	
Гарантийный талон	
Лето в Якутии	
Лекарство от кашля	
Крестьянское хозяйство	
Серьги из серебра	
У него нет денег	
Тампон из ваты	
Охотиться на медведя	

11. Солбуйар ааты сы´а туттар түбэлтэни к³нн³р (6 б):

Холобур: Ханнык сиртэн сылдьа±ын?	Хайа сиртэн сылдьа±ын?
Ханнык к³м³нү о²ордулар?	
Ханнык сиргэ т³р³³бүккүңү?	
Бары талааннар ³й³бүлгэ наадыаллар	
Хас биирдии студе²²а тү²этэллэр	
Д³лү´ү³н эмтээх күнээйи. Кини	

Саха сиригэр эмиэ үүнэр.	
Ханнык стиллээх та ² а ¹ ы кэтэ±ин?	

Ту¹ан: аайы, туох, хайдах, ити, барыта, хайа.

12. Атынтан ту¹аайыы туохтуурун к³±үрэт (5 б).

Холобур: Ұлэ Ұлэ былааннанар - Ұлэни былаанныыллар.	
былааннаныллар.	
$\text{К}^3\text{м}^3$ о ² о ¹ улунна	
Алмаас булулунна	
$\text{К}^3\text{м}^3$ харчы к ³ рүлүһүнэ	
Араас ньымалар туттуллаллар	
Гипотеза дакаастаныллыбыта	

13. Аат туохтууру атын халыыбынан солбуй (5 б).

Холобур: То ² оруллубут балык	То ² балык
Бэлиэтэниллибит буукуба	
Хатарыллыбыт сэбирдэх	
К^{33} нь ³ рүлүһүт утах	
Быраас сүбэтин истибит ыары ¹ ах түргэнник $\text{үтү}^3\text{рдэ}$	
Уруогун аахпыт о±о телевизор к ³ р ³ р	

15. Этиигэ наадата суох киирбит аат туохтууру бэлиэтээ (5 б):

1. Быйылгы ытыллыбыт ы¹аах үчүгэй этэ. 2. Дьон тардар сигареталарын буруота. 3. Ыччакка анаммыт биэри. 4. Компания толорор ³²³түн сыаната. 5. Учуутал биэрбит ыйытыгар хоруйдаа.

16. Сы¹аат туохтуур с³пт³³х вариантын бэлиэтээ (3 б):

1. Мин куттанар (буоламмын-буолан) ханна да барбатым. 2. Итини эрдэттэн билэр (буолан-буола²²ыт) кинилэри кыайдыгыт. 3. Сарсыарда аайы сүрүр (буолан-буоланнар) чэбдик сылдыбаллар.

17. -тык сы¹аарыыны с³пт³³х халыыбынан солбуй (5 б).

Холобур: Суолга сэрэхтээхтик сылдыар наада	... сэрэнэн сылдыар наада.
Чэбдиктик сылдыыы доруобуя±а ту ¹ алаах	
Маайыс биллэрдик кырдыбыт	
Мин сахабын диэн киэн туттунуулаахтык сананабын	
Би ¹ иги уолбут кыайыа диэн бигэтик эрэнэбит	
Дор±оону с ³ птүк са ² арар.	

18. Уонна ситим тылы атын халыыбынан солбуй (8 б):

Холобур: £бүгэ сырдык уонна үтү^3 $\text{үгэ}^1\text{ин}$ умнумуо±у ²	£бүгэ сырдык, үтү^3 $\text{үгэ}^1\text{ин}$ умнумуо±у ²
Итиитик уонна исти ² ник	

э±эрдэлиибит	
Би'игини эмтиллэр уонна сынньаталлар	
Саша уонна Маша тугу гыналларый?	
Мичил уонна Саргы киинэ±э бардылар	
Чооруос уонна кццдээх дьукаахтыылара μ'μ	
Э'э уонна б³р³ эйэлээхтэрэ μ'μ	
Кини сылайбыта уонна утуйбута	
Бу кэрэ уонна бэлиэ кццц умнумуо±у²	

Ту'ан: укки-укки эбиискэ, сы'ыат туохтуур, дефис, -лын сы'ыарыы, -лаах сы'ыарыы, да-да эбиискэ, соппутуой, кытта дь³μ³л.

19. С³пт³х варианы бэлиэтээ (8 б).

1. Бу боппурос (тула-ту'унан) кэпсэтии барда. 2. Терроризмы (кытта-утары охсу'ар-тохтотор) μлэ. 3. Ытым б³р³ңи (кытта-утары) охсу'а сылдыар. 4. Кулу'ун (тула-иннигэр) олорон ырыа ыллаатылар. 5. Таракааны, кулахыны (утары-суох о²орор, ³л³р³р) эмп. 6. Виру'у (утары-³л³р³р) эмп. 7. Уоту (кытта- -ттан) сэрэхтээх буолу². 8. Телевизор (н³²μ³- -нан) э±эрдэ ыытар.

20. Этиини чочуй (10 б):

Холобур: Са²а арыйыы барыбытын μ³рдэр	Са²а арыйыыттан бары μ³рэбит
Бу миигин салытыннарар	
Са²а киинэ дьо²²о интэриэ'иргэттэ	
Фонданан к³рцлцмцт μп	
Сымыйа сурах хас биирдиибитин дьиксиннэрэр	
Би'иги сорукупут - к³м³ о²оруу	
Талаа²²а сцгцрцйээччи ахсаана улам улаатан испитэ	
Итиниэхэ т³рц³тцнэн хамнас а±ыйа±а буолар	
Тэрилтэ эбээ'инэ'э - кэмигэр μлэнэн хааччыйыы	
Мин ба±а санаам - ту'алаах μлэ'ит буолбут ки'и диэн.	

Сити'иини ба±арабыт!

Ту'аммыт литература:

1. Винокуров И.П., Винокурова Н.И. Саха тылын пунктуацията. – Дьокуускай, 2000. – 70 с.
2. Голуб И.Б. Стилистика русского языка. – М: АйрисПресс, 2003. – 442 с.
3. Ийэ тылбыт туруга – омукупут дьыл±ата. Анал та'арыы 13 №-рэ. – Дьокуускай, 2008. – 75 с.
4. Ийэ тылбыт этигэн кэрэтэ. Анал та'арыы 7 №-рэ. – Дьокуускай: Бичик, 2002. – 46 с.
5. Национальнай-региональнай киллэ'ик к³мүскэлигэр. Анал та'арыы 14 №-рэ. – Дьокуускай, 2010. – 78 с.
6. Никитина Н.А. Саха тыла. Мединститут студэннарыгар ү³рэнэр кинигэ. – Дьокуускай, 2004. – 60 с.
7. Никитина Н.А. Саха тыла: истиилистикэ т³рүтэ уонна тыл-³с култуурата. Тыл баайын истиилистикэтэ. Фоника. Ұ³рэнэр кинигэ. – Дьокуускай, 2008. – 98 с.
8. Петрова Т.И. Саха тыла барахсан. И'ирэх санаа. – Дьокуускай: Бичик, 2006. – 100 с.
9. Петрова Т.И. Ыраастык сахалыы са²арыах. Били²²и саха тылыгар нуучча тылын сабыдыала. – Дьокуускай: Бичик, 1996. – 118 с.
10. Петрова Т.И., Васильева А.А., Ушницкая А.И., Семенова С.С. Саха тыла. Нуучча оскуолатын б^тэрбит студе²²а ү³рэнэр кинигэ. – Дьокуускай, 2002. – 84 с.
11. Саха били²²и тыла. Морполуогуйа. Устудьуо²²а аналлаах ү³рэх кинигэтэ. – Дьокуускай: Бичик, 2009. – 286 с.
12. Саха тыла: уус-уран истиил. Научнай ыстатыйа хомуруннуга. 2-с та'арыы. – Дьокуускай, 2006. – 88 с.
13. Саха тылын истиилистикэтэ: туруга, кэскилэ. Саха чулуу уола, тыл ү³рэхтээ±э С.А.Новгородов т³р³³бүт күнүгэр, саха тылын уонна сурук-бичик күнүгэр аналлаах ү³р³спүбүлүкэтээ±и 1-кы научнай кэмпириэнсийэ матырыйаала. – Дьокуускай, 2008. – 266 с.
14. Слепцов П.А. Ступени и проблемы якутского языкознания. Сборник научных статей. – Якутск, 2008. – 542 с.
15. Солганик Г.Я., Дроняева Т.С. Стилистика современного русского языка и культура речи. – М: Академия, 2002. – 252 с.